

**ΙΟΝΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΞΕΝΩΝ ΓΛΩΣΣΩΝ, ΜΕΤΑΦΡΑΣΗΣ ΚΑΙ ΔΙΕΡΜΗΝΕΙΑΣ**

**Σχολιασμός και Μετάφραση από τὰ Ἑλληνικὰ στὰ Γαλλικὰ τοῦ κεφαλαίου Π
τοῦ βιβλίου *Τὸ Κοινωνικὸ Μοντέλο τοῦ Ἁγίου Πατριάρχῃ Ἀθανασίου τοῦ Α΄* με
τίτλο
«Σύντομη βιογραφία τοῦ Πατριάρχῃ»**

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**Ὄνοματεπώνυμο φοιτήτριας: Christine Marchal (Φωτεινὴ Μοναχὴ)
Ἐξάμηνο Σπουδῶν: Η΄
Ἀριθμὸς Μητρώου: Ξ2019131**

**ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΠΟΠΤΕΙΑΣ
Καθηγητὴς Δημήτρης Φίλιας,
Ἀναπληρωτὴς Καθηγητὴς Χρῆστος Σαλταπίδας**

ΚΕΡΚΥΡΑ

ΜΑΪΟΣ 2023

Στὸ ἐξώφυλλο: Ἡ λάρνακα μὲ τὸ λείψανο τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου στὸν ναὸ τοῦ Προφήτη Ζαχαρίου (San Zaccaria) στὴν Βενετία.

**Σχολιασμός καὶ Μετάφραση ἀπὸ τὰ Ἑλληνικὰ στὰ Γαλλικὰ τοῦ κεφαλαίου II
τοῦ βιβλίου *Τὸ Κοινωνικὸ Μοντέλο τοῦ Ἁγίου Πατριάρχῃ Ἀθανασίου τοῦ Α΄*
μὲ τίτλο
«Σύντομη βιογραφία τοῦ Πατριάρχῃ»**

στην μνήμη τῶν γονέων μου

Περιεχόμενα

Συντομογραφίες	7
Πρόλογος	8
Μετάφραση τοῦ κειμένου	10
Σχολιασμός	23
Βιβλιογραφία	29
Πρωτότυπο κείμενο	30

Συντομογραφίες

BHG Bibliotheca Hagiographica Graeca

CFHB Corpus Fontium Historiae Byzantinae

CNRS Centre National de la Recherche Scientifique

CSHB Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae

ΔΚΜΣ Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν

DOP Dumbarton Oaks Papers

ODB Oxford Dictionnary of Byzantium

PG Patrologia Graeca

REB Revue des études byzantines

RSBN Rivista di studi bizantini e neoellenici

Πρόλογος

Στην παρούσα μελέτη παρουσιάζουμε την μετάφραση από τὰ Ἑλληνικὰ στὰ Γαλλικὰ τοῦ κεφαλαίου II τοῦ βιβλίου *Τὸ Κοινωνικὸ Μοντέλο τοῦ Ἁγίου Πατριάρχῃ Ἀθανασίου τοῦ Α΄* με τίτλο «Σύντομη Βιογραφία τοῦ Πατριάρχῃ» καὶ σχολιάζουμε τὶς ἐπιλογές μας καὶ τὶς δυσκολίες ποὺ συναντήσαμε κατὰ τὴν μεταφραστικὴ διαδικασία. Τὸ ἐν λόγω βιβλίον ἐκδόθηκε τὸ 2020 ἀπὸ τὴν Ἱερὰ Μονὴ Ἀγίας Παρασκευῆς (Σγουρᾶδες) καὶ ἡ μετάφραση ἐγινε μετὰ τὴν ἄδεια τῆς Μονῆς.

Τὸ κείμενο-πηγὴ, ὡς λογοτεχνικόν, ἀνήκει στὸ εἶδος *Βίοι Ἀγίων*. Ὡστόσο δὲν εἶναι μόνον ἀγιολογικὸ κείμενο, ἀλλὰ καὶ ἱστορικόν, καθὼς ἀναφέρεται στὸ ἱστορικὸ καὶ ἐκκλησιαστικὸ «γίγνεσθαι» στὸ Βυζάντιον τοῦ 14^{ου} αἰῶνα καὶ πιὸ συγκεκριμένα κατὰ τὴν διάρκεια τῶν ἑπτὰ πρώτων δεκαετίων (1259-1330) τῆς δυναστείας τῶν Παλαιολόγων. Ὡς ἀγιολογικὸ κείμενο, ἔχει βεβαίως κοινὸς τόπος. Ἐπὶ πλέον, τὸ κεφάλαιον περιέχει πολλὰ παραπομπὰς σὲ πρωτογενεῖς ἱστορικὲς καὶ ἀγιολογικὲς πηγές, συχνὰ μὴ μεταφρασμένες στὴν Γαλλικὴ γλῶσσα, ὅπως, μεταξὺ ἄλλων, ὁ *Βίος* τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου ποὺ συντάχθηκε ἀπὸ τὸν Θεόκτιστον Στουδίτην, ὁ *Βίος* ποὺ ὀφείλεται στὸν Ἰωσήφ Καλόθετον, οἱ *Ἐπιστολές* τοῦ Ἁγίου καὶ ἡ *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία* τοῦ Νικηφόρου Γρηγορά¹. Μᾶς δόθηκε λοιπὸν ἡ σπουδαία εὐκαιρία νὰ ἐμπλουτίσουμε τὶς γνώσεις μας γιὰ τὴν ἰδιότυπὴ γλῶσσα τῶν Βυζαντινῶν λογίων τοῦ 14^{ου} αἰῶνα. Ἡ ἰδιοτυπία αὕτη μᾶς ἔφερε ἀντιμέτωπους μετὰ σημαντικὰς προκλήσεις στὴν μετάφραση.

Ὅσον ἀφορᾷ στὶς παραπομπὰς στὸ ἔργο τοῦ Παχυμέρη *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι*, ἀκολουθήσαμε τὴν μετάφραση ποὺ παραδίδεται στὴν ἔκδοσιν τοῦ André Failler (1999). Ἀποτελεῖ ἐπεξεργασμένη καὶ ὁλοκληρωμένη μορφή τῆς σχεδὸν πεντακοσθητείας ἐργασίας τοῦ διακεκριμένου βυζαντινολόγου Vitalien Laurent (1896-1973). Μᾶς φάνηκε ἐξαιρετικὴ, καθὼς ὁ ἐρευνητὴς χάρις τὴν βαθειὰ του γνώση τῶν ἱστορικῶν δεδομένων τοῦ Βυζαντίου τοῦ 14^{ου} αἰῶνα κατάφερε νὰ ἀποδώσει πιστὰ καὶ ὑφολογικὰ τὴν περίπλοκὴ γλῶσσα τοῦ Παχυμέρη.

Εὐελπιστοῦμε ὅτι ἡ μελέτη μας θὰ ἀποτελέσει ἀφορμὴ νὰ γίνῃ γνωστὸ στὸ γαλλόφωνο κοινὸν τὸ καταπληκτικὸ πρόσωπον τοῦ Πατριάρχῃ Ἀθανασίου, μετὰ τὸν ὁποῖον δὲν ἔχει ἀσχοληθεῖ καθόλου ἡ Γαλλικὴ νεότερη ἔρευνα.

¹ Τὸ ἔργο ὁμῶς μεταφράστηκε ἐν μέρει στὰ Γερμανικά. Βλ. NIKEPHOROS GREGORAS, *Rhömäische Geschichte*, Jan Louis Van Dieten, Stuttgart 1973.

Θέλουμε νὰ ἐκφράσουμε θερμὲς εὐχαριστίες στὸν Καθηγητὴ κ. Δημήτρη Φίλια γιὰ τὶς πολὺτιμες συμβουλές, τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὴν ὑποστήριξή του γιὰ τὴν ὁλοκλήρωση καὶ ἐκπόνηση τῆς πτυχιακῆς μας ἐργασίας. Τοῦ ὀφείλουμε ἐπίσης βαθειὰ εὐγνωμοσύνη γιὰ τὴν προσφορά του στὴν λογοτεχνικὴ μετάφραση, ἰδιαίτερα στὸν τομέα τῆς μετάφρασης θεάτρου καὶ ποίησης.

Ἡ χρῆση τοῦ πολυτονικοῦ συστήματος ὑπῆρξε συνειδητὴ ἀπόφαση σύμφωνα μὲ τὴν γραφὴ τοῦ πρωτοτύπου, καθὼς καὶ τὴν ἀντίληψή μας γιὰ τὴν ἱστορικὴ καὶ αἰσθητικὴ συνέχεια τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσας. Συνεπῶς, ἀξίζει νὰ μνημονευθεῖ ὅτι ἀκολουθήσαμε σχετικὰ τὴν Γραμματικὴ τοῦ Μ. Τριανταφυλλίδη μὲ μόνη ἐξαίρεση τὴν διατήρηση τοῦ τελικοῦ «ν» στὴν αἰτιατικὴ τοῦ θηλυκοῦ ἄρθρου, γεγονὸς ποὺ ὀφείλεται ἀποκλειστικὰ σὲ προσωπικὴ ἐπιλογή.

Μετάφραση τοῦ κειμένου

Courte biographie du Patriarche

Les sources

En ce qui concerne la vie du Patriarche Athanase I, nous pouvons recueillir des informations de trois sources différentes, lesquelles nous donnent des renseignements à la fois concordants et complémentaires.

Nous disposons tout d'abord des sources historiques narratives primaires dues à Georges Pachymérès² (1242-1310) et Nicéphore Grégoras³ (1290-1360), qui toutefois relatent seulement les événements de la vie d'Athanase I après 1289. Le premier dans ses *Relations historiques*, couvrant la période 1255-1308, consacre sept volumes à Andronic II. Il fournit d'amples informations au sujet du Patriarche Athanase I, car, d'une part, il rapporte surtout des faits ecclésiastiques et, d'autre part, il était en tant que clerc⁴ personnellement en contact avec le patriarche. Il manque toutefois d'objectivité, car il éprouvait de l'antipathie⁵ pour Athanase. Le second comble les vides sur la période qui s'ouvre après 1307. Nous avons également deux sources hagiographiques du XIVe siècle sous forme de *Vie de saints*, signe que la réputation de sainteté d'Athanase se répandit très tôt. La plus ancienne *Vie*⁶ (auteur anonyme selon les principaux manuscrits) est, d'après le codex *Hagia Trias* 64 et les recherches récentes⁷, attribuée au moine Théoctiste Studite disciple d'Athanase comme ses propres paroles l'attestent : « il me disait... »⁸. Il est également l'auteur d'un *Éloge*⁹ du saint ainsi que d'une *Homélie*¹⁰ pour la translation de ses reliques. Le

² GEORGES PACHYMÉRÈS, *Relations historiques*, éd. Albert Failler, Paris 1999.

³ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΤΟΥ ΓΡΗΓΟΡΑ, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία*, éd. Louis Schopen [CSHB 19.1-3], Bonn 1829-1855.

⁴ Il était diacre et exerçait aussi la fonction de juge suprême à la cour impériale (δικαιοφύλαξ).

⁵ Pachymérès avait un tout autre profil spirituel qu'Athanase. Voir note 40 p. 14.

⁶ Cette *Vie* nous est conservée dans les codex, entre autres, *Chalkis Hagia Trias* 64 (1313-1330), *Athoniensis Iberon* 50 (1300-1350), *Vaticanus Barberini* 583 (1350-1375). Le texte a été partiellement édité en 1897 d'après le codex *Barberini* 583. Voir HYPPOLITE DELEHAYE : « La vie de saint Athanase, Patriarche de Constantinople (1289-1293, 1303-1310) », *Mélanges d'archéologie et d'histoire* 17 (1897), pp. 39-75. Il a été entièrement édité d'après l'écriture du codex *Iberon* 50 par ATHANASIOS PAPADOPOULOS-KERAMEUS, «Жития двух вселенских патриархов 14 в. свв. Афанасия I и Исидора I», *Записки Историко-филологического факультета императорскаго С. – Петербургскаго университета* 76 (1905), pp. 1-51 (par la suite *Theoctisti Vita*).

⁷ Voir ALICE-MARY TALBOT, *Faith Healing in Late Byzantium. The Posthumous Miracles of the Patriarch Athanasios I of Constantinople by Theoctistos the Stoudite*, Brookline Mas. 1983, pp. 31-32.

⁸ *Theoctisti Vita*, 3.

⁹ *Éloge du saint Patriarche Athanase de Constantinople*. Le texte se trouve après la *Vita* dans les codex déjà mentionnés et a été édité par Roberto Fusco. Voir ROBERTO FUSTO, «L'Encomio di Teoctisto Studita per Atanasio I di Costantinopoli» [BHG 194a-b], *RSBN* 34 (1997), pp. 83-153.

¹⁰ *Homélie pour la translation des reliques de notre père dans les saints Athanase, Patriarche de Constantinople*. Le texte, conservé dans le codex *Chalkis Hagia Trias* 64, a été édité par A.-M. Talbot (Voir A.-M. TALBOT, *Faith Healing*

second récit hagiographique a été composé par Joseph Calothétos¹¹, moine qui pratiqua l'ascèse près du Monastère d'Esphigménou¹² avant de vivre en ermite et qui s'engagea par la suite dans la querelle hésychaste (1340-1344) en faveur de Grégoire Palamas. Bien qu'il ne soit pas un témoin oculaire et que son récit ne contienne pas autant de détails que la *Theoctisti Vita*, son texte présente de l'intérêt, car il est sur certains points l'unique source relatant un fait. En conclusion, les sources hagiologiques offrent maintes informations, surtout sur la vie d'Athanase avant son accession au Trône Œcuménique (1289), c'est-à-dire sur sa vie monastique. Enfin, la volumineuse correspondance du Patriarche, éditée en partie par Alice-Marie Talbot¹³, constitue une source importante de renseignements sur le caractère d'Athanase, sa vie et son action après 1289.

La vie du saint avant son accession au Trône patriarcal

Le futur Patriarche Athanase naquit à Adrianopolis entre 1230-1235¹⁴ et reçut au baptême le nom d'Alexis. Ses parents Georges et Eufrosynie étaient des gens pieux. Tout enfant, Alexis ne s'intéressait pas aux choses de ce monde, et son âme se nourrissait des paroles divines. Devenu orphelin de père, influencé par la *Vie* de saint Alypius le Cionite¹⁵ et habité par la flamme de l'amour divin, il quitta sa mère et sa patrie et se rendit à Thessalonique. Là, il entra au monastère de son oncle Philippe et fut tonsuré moine sous le nom d'Acace. Après y être resté peu de temps, il partit au Mont Athos. Il vécut ensuite comme ermite, tout en ayant des contacts avec des ascètes en vue d'un profit spirituel¹⁶. Finalement, il entra au Monastère d'Esphigménou pour mener la vie cénobite. Il se distinguait par son zèle divin et son esprit ascétique, qui furent toute sa vie

in *Late Byzantium, op.cit.*, pp. 44-123), qui le date d'après 1330, alors qu'elle suppose que la *Vie* et l'*Éloge* ont été écrits par Théoctiste dans la décennie 1320 peu après la mort d'Athanase.

¹¹ ΙΩΣΗΦ ΚΑΛΟΘΕΤΟΥ, «Βίος καὶ Πολιτεία τοῦ Ἀθανασίου Α΄, Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου (1289-1293 καὶ 1304-1310)», ἐκδ. Ἀρχιμ. Ἀθανάσιος Παντοκράτορινός, *Θρακικά* 13 (1940), pp. 56-107 (en grec). Par la suite *Calothesi Vita*. Le texte, conservé dans le codex *Athoniensis Pantocrator* 251 (14e siècle), est daté d'après 1347.

¹² *Calothesi Vita*, 29 : « Ce monastère [Esphigménou] nous a enfantés, nous aussi, au plan spirituel ». Comme le futur Patriarche Athanase avait vécu à Esphigménou au début de son parcours monastique, nous pensons que Joseph avait pu recevoir de moines du monastère des témoignages dignes de foi.

¹³ Voir ALICE-MARY TALBOT, *The Correspondence of Athanasius I Patriarch of Constantinople. Letters to the Emperor Andronicus II, Members of the Imperial Family and Officials*, Washington, D.C. 1975. Pour cette édition ont été sélectionnées les 115 premières des 181 lettres du Patriarche Athanase conservées dans le codex *Vaticanus Graecus* 2219. La plupart sont adressées à Andronic II.

¹⁴ Voir ALICE-MARY TALBOT, «The Patriarch Athanasius (1289-1293; 1303-1309) and the Church», *DOP* 27 (1973), p. 16. Nous adhérons à l'hypothèse de l'auteur, car en 1275, au début des persécutions du Patriarche Bekkos, Athanase, étant parti pour la Sainte Montagne encore adolescent (voir *Calothesi Vita*, 16 : « jusqu'à ce qu'il ait de la barbe »), avait déjà passé 25 ans dans l'arène monastique. L'année 1235 est donc le *terminus ante quem* de sa naissance.

¹⁵ La mémoire de saint Alypius le Stylite ou le Cionite est fêtée le 26 novembre.

¹⁶ *Theoctisti Vita*, 4: «Butinant un peu partout, tel une diligente abeille, le miel spirituel auprès de ceux qui vivent dans la solitude conversaient avec Dieu seul ».

ses traits caractéristiques. Parmi ses exploits ascétiques, il est relaté qu'il marchait toujours pieds nus, même en hiver et par temps glacial¹⁷, veillait la nuit entière et ne s'allongeait jamais sur sa couche lors du court repos qu'il s'accordait¹⁸, gardait l'ascèse de ne pas se laver et un jeûne extrême, allant jusqu'à s'abstenir de vin et d'huile trois ans durant¹⁹. Durant ses années de probation à Esphigménou, il fut pétri par l'ascèse, les privations et la mortification, sans négliger pour autant l'obéissance et le service fraternel, accomplissant avec zèle toute obéissance qui lui était assignée. Il servit les frères en tant que réfectoirier durant deux ans. En résumé, nous pouvons dire que le frère Acace était un modèle de vertu, un moine lutteur et un bon cénobite. Il semble toutefois qu'une telle vie angélique divisât la communauté à son sujet. Ainsi donc, à cause de la jalousie des uns et de la vénération des autres, il quitta le monastère et entreprit un long pèlerinage.

Le moine Acace se rendit d'abord à Jérusalem pour vénérer le Saint-Sépulcre, puis au désert du Jourdain, où il recueillit un trésor spirituel des Pères théophores y pratiquant l'ascèse. Ses pas le menèrent ensuite en Asie Mineure, aux saintes montagnes et centres monastiques réputés de l'époque, au Mont Latros²⁰ et au Mont Saint-Auxentios²¹. Il y poursuivit son programme ascétique : sommeil réduit au minimum, nourriture frugale, méditation continuelle de l'Écriture Sainte, mortification de la chair. Il entra finalement au Monastère Saint-Lazare, situé au Mont Galèse près d'Ephèse. Exemple pour tous, il enseignait tant par ses œuvres que par son silence : premier aux offices et premier aux obéissances, il accomplissait le bien en secret²². Après huit ans de vie vertueuse, il fut jugé digne du Grand Schème Angélique et reçut le nom d'Athanase. Par la suite, il fut contre son gré ordonné diacre, puis prêtre²³. Il demeura encore dix ans au monastère, méditant avec zèle les ouvrages des Saints Pères²⁴ et accomplissant l'obéissance de *typicariste*²⁵. Il vécut

¹⁷ *Theoctisti Vita*, 4 : « pieds nus en hiver et par temps glacial ». Il garda cette règle, même devenu patriarche.

¹⁸ *Theoctisti Vita*, 3 : « Il n'utilisa jamais de lit ni même tabouret pliant durant toute sa vie ».

¹⁹ *Theoctisti Vita*, 4 : « Il ne gouta ni à l'huile ni au vin durant trois ans ».

²⁰ Le Mont Latros se trouve en Carie au nord-est de Milète. Il s'agissait d'un traditionnel centre monastique, redevenu florissant durant l'empire de Nicée (1206-1261). Voir A.-M. TALBOT, « Latros », *ODB*, t. 2, pp. 1188-1189.

²¹ Situé au sud-est de Chalcédoine, ce mont doit son nom à saint Auxentios, ascète qui y vécut au 5e siècle. Il témoigne jusqu'au 12e siècle d'une longue tradition monastique tant érémitique que cénobite. Après une période de décadence, le monachisme y refleurit au 13e siècle aux monastères de saint Etienne, de l'Archange Michel, etc. Voir A.-M. TALBOT, « Auxentios Mount », *ODB*, t. 1, pp. 236-237.

²² *Theoctisti Vita*, 7 : « Il ramassait en secret les habits des frères [...], les nettoyait et les lavait avec soin ».

²³ *Theoctisti Vita*, 7 : « [ordonné diacre et prêtre] non pas volontairement, mais contre son gré, il ne poursuivit pas l'honneur, mais l'honneur le poursuivit ». Caractéristique commune des saints, qui fuyaient la gloire et les honneurs.

²⁴ Voir *Theoctisti Vita*, 7. Il utilisa la riche bibliothèque du monastère, lisant certains ouvrages trois ou quatre fois, fait qui contredit l'opinion de Grégoras sur le manque d'instruction d'Athanase.

²⁵ *Calotheti Vita*, 54 : « [le temps durant lequel] Dieu le jugea digne de célébrer, il avait le soin du bon déroulement des offices et du *typicon* ecclésiastique.

alors un événement divin et prophétique, eut une vision qui le bouleversa et lui prédit son futur patriarcat²⁶. Vers 1278, le désir de l'*hésychia* le conduisit à nouveau au Mont Athos, où il vécut en ermite, supportant avec endurance le combat des démons²⁷. Une grande confusion et la division régnaient alors dans l'Église en raison de la volonté de l'empereur Michel VIII et du Patriarche Jean Bekkos d'imposer l'Union. Les persécutions à l'encontre des moines athonites, qui constituaient un foyer du pôle anti-union, forcèrent le moine Athanase à retourner au Mont Galèse, où il s'engagea dans le mouvement anti-unioniste²⁸. Il partit ensuite au Mont Ganos en Thrace²⁹. Comme des disciples, attirés par sa renommée d'ascète et de lutteur pour l'Orthodoxie, commençaient à accourir à lui, il fonda un monastère, appelé *Néa Monè*. Dans son enseignement, il insistait sur l'aumône et l'abstinence³⁰ – sujets qu'il soulignera en tant que patriarche –, sur la charité et l'humilité, l'obéissance. Ses disciples se distinguèrent comme des vases d'élection et furent dotés par Dieu de charismes spirituels élevés (obéissance parfaite et jusqu'à la mort, charisme de prophétie).

En raison de son attitude anti-unioniste, Athanase fut convoqué à Constantinople pour être interrogé : il subit la colère de Michel VIII et fut soumis à des supplices³¹, ce qui permet de le ranger parmi les confesseurs de l'Église³². À la mort de l'empereur (1282), la situation ecclésiastique changea, car son successeur Andronic II, comme il a été dit, révoqua aussitôt l'Union et rétablit l'Orthodoxie. Andronic fit la connaissance d'Athanase vers 1283³³ et fut si impressionné par sa sainteté, qu'afin d'avoir la possibilité de le rencontrer³⁴, il lui proposa de s'installer à

²⁶ *Theoctisti Vita*, 8 : « Contemplant dans les larmes sur l'icône le corps du Christ étendu sur la croix, il entendit, audition et vision terrible, une voix terrible provenant de l'icône lui dire de façon terrible : *puisque tu m'aimes Athanase, tu me feras paître le peuple élu* ».

²⁷ *Theoctisti Vita*, 8 : « seul et conversant avec Dieu seul [...], supportant les attaques continuelles des démons ». La caverne où, d'après la tradition, demeura le saint est conservée jusqu'à nos jours, ainsi qu'une chapelle qui lui est dédiée située près du Monastère d'Iviron.

²⁸ *Theoctisti Vita*, 9 : « Il discutait de la nouvelle hérésie, prenait conseil de moines qui s'étaient distingués, [surtout de Galaction, confesseur de la foi renommé, qui avait eu les yeux arrachés... pour avoir confessé la vraie foi] et refusé de faire mémoire du pape impie ».

²⁹ Près de sa région natale.

³⁰ *Theoctisti Vita*, 11 : « Il convient au moine de manger une fois par jour ».

³¹ *Calothesi Vita*, 67 : « par ordre de l'empereur, il fut battu de verges ».

³² *Theoctisti Vita*, 12 : « Il a été compté parmi les confesseurs et les martyrs ».

³³ Athanase fut présenté à Andronic par le grand drongaire Andronic Éonopolitès. Il n'était cependant pas inconnu de la famille impériale, car il avait fait la connaissance de Constantin Porphyrogénète lors de la campagne en Occident de ce dernier (1280). Voir PACHYMÉRÈS, 3, VII, 37. Nous pouvons supposer que leur première rencontre eut lieu quand le corps de Michel VIII fut en décembre 1282 transporté à *Néa Monè*, car Andronic s'y était probablement rendu pour s'incliner sur la dépouille de son père défunt (voir PACHYMÉRÈS, 2, VI, 36). Le sujet reste ouvert.

³⁴ Pachymérès soutient qu'Athanase appartenait au cercle étroit des familiers de l'empereur. PACHYMÉRÈS, 3, VIII, 13 : « [l'empereur le plaça] parmi les premiers de ses familiers ». La façon dont Athanase fut admis au palais impérial est intéressante. Bien qu'anti-unioniste et persécuté par Michel VIII, il devint un familier de Constantin Porphyrogénète, puis

Constantinople au quartier du Xérolophos³⁵. La présence d'Athanase, non encore doté du rang épiscopal, parmi les évêques réunis au second concile des Blakhernes (1285), prouve le prestige et l'influence dont il jouissait. Au concile, il contribua à l'apaisement et à l'unité des esprits, ainsi qu'à la défense du dogme orthodoxe³⁶. Durant le patriarcat de Grégoire II, on suppose qu'Athanase s'occupait de son monastère et de la direction de ses enfants spirituels, tout en suivant de près les affaires ecclésiastiques.

Après la démission de Grégoire II (juin 1289), Andronic II assura l'élection au Patriarcat du moine du Grand Schème Athanase dans l'espoir que ce moine pieux et ascétique serait accepté de tous, tant des Arsénites que des Joséphistes. Ainsi, quand vint la plénitude du temps, en accord avec la vision qui lui avait été accordée des années auparavant, Athanase – malgré ses réticences et sa préférence pour la vie monastique humble et solitaire³⁷, et uniquement par obéissance à l'Église – accéda au rang suprême de la hiérarchie ecclésiastique. Durant la période séparant la vacance du Trône et l'intronisation³⁸ du nouveau pasteur (juin-octobre 1289), l'empereur, en raison des rumeurs que suscitait la renommée de sévérité du moine Athanase, organisa deux réunions en vue d'entendre le pour et le contre de sa possible élection. Finalement, la décision d'Andronic trancha en faveur d'Athanase. Lui-même, après avoir donné son accord, ne se précipita vers la dignité patriarcale, mais il se prépara au plan spirituel dans la conscience de la haute responsabilité³⁹.

d'Andronic. Il n'est pas exclu qu'il soit alors devenu son confesseur. L'hypothèse exige plus de recherche. Il est intéressant également de noter que Constantin sur son lit de mort en 1304 se confessa au Patriarche Athanase, reçut la tonsure monastique et le nom d'Athanase en signe de sa vénération pour lui. Voir PACHYMÉRÈS, 4, 11, 22.

³⁵ À l'ancien monastère du Grand Logariaste situé au sud-ouest de Constantinople, qui fut ensuite appelé monastère du Patriarche Athanase. Voir PACHYMÉRÈS, 3, VII, 37.

³⁶ *Calothesi Vita*, 74 : « Était présent au concile [...] celui qui indique le droit chemin des dogmes orthodoxes, celui dont le nom signifiait immortalité [...] et] il persuada les autres [évêques] de s'unir à [l'Église] du Christ ».

³⁷ *Theoctisti Vita*, 16 : « Il me suffit de vivre ainsi, [...] comme en traversant la pleine mer sur une frêle embarcation et d'atteindre ensuite, misérable que je suis, un petit monastère plutôt que de demeurer dans cette cité. *Calothesi Vita*, 76 : « Il me suffit de vivre en solitaire et d'avoir à nouveau pour compagnie le désert ».

³⁸ L'élection d'un patriarche comportait trois phases : après la sélection par le Synode de trois candidats avait lieu la notification de l'empereur (son choix, qu'il signifiait à l'élu), suivie (si le candidat acceptait) de la *promotion* (qui avait lieu au *triklinos* de Justinien), cérémonie durant laquelle l'empereur remettait au candidat les insignes de sa fonction, le sceptre épiscopal, etc., puis de l'intronisation à Sainte-Sophie. Voir JEAN VERPEAUX, *Pseudo-Kodinos, traité des offices*, Paris 1966, pp. 277-281.

³⁹ *Theoctisti Vita*, 17 : « Il se préparait à recevoir le charisme divin ».

Le premier patriarcat d'Athanase I (1289-1293)

Les sources hagiographiques nous assurent que l'élection d'Athanase au patriarcat eut lieu selon la volonté divine, sous l'inspiration du Saint-Esprit⁴⁰, à l'unanimité des voix et des âmes, car l'empereur, les évêques, le Sénat, les dignitaires, le clergé, les moines et le peuple, c'est-à-dire tous d'un seul accord⁴¹ l'acceptèrent. C'est manifestement exagéré, car il était impossible que les manières du moine Athanase, sa renommée d'ascète austère ou encore sa position anti-unioniste plaisent à tous⁴².

L'élection et l'arrivée d'Athanase provoquèrent un *séisme* au Patriarcat et signifièrent rupture avec la tradition et le *typicon* de la cour et de la Grande Église. Il arriva à pied⁴³, vêtu de son rason rapiécé. Placé au sommet de la hiérarchie, il ne modifia pas sa façon de vivre⁴⁴ et resta un vrai moine, se plaisant dans la simplicité, la frugalité, la pauvreté. Ainsi, au lieu de demeurer au somptueux Palais Patriarcal, il préférait être hébergé parfois au Monastère de Chora⁴⁵ dans une simple cellule, où il endurait avec abnégation et humour le vent et la forte humidité⁴⁶. Il ne circulait jamais à cheval, portait de vieux vêtements – ce qui provoquait l'indignation de Pachymérès⁴⁷.

Prenant en main l'Église blessée et divisée en raison des querelles ecclésiastiques et, de plus, en pleine décadence morale⁴⁸, le nouveau Patriarche ne négligea pas son devoir, mais tel un

⁴⁰ *Theoctisti Vita*, 16 : « Celui qui d'un simple signe gouverne toutes choses, éclaira aussi les hommes spirituels réputés pour leur vertu et leur foi orthodoxe, ainsi que les plus spirituels des évêques et des prêtres [...] qui ont acquis par inspiration divine le jugement sûr et véritable concernant la vertu la plus parfaite et l'ordre ecclésiastique ».

⁴¹ Voir *Calothesi Vita*, 75.

⁴² Pachymérès trace un sombre tableau du Patriarche. Son attitude s'explique en partie si l'on considère qu'ils appartenaient à deux mondes opposés : d'un côté, Pachymérès, un aristocrate doté d'une sagesse philosophique et selon le monde, conciliant vis-à-vis de l'Union ; de l'autre, le Patriarche Athanase, moine dès sa jeunesse, riche d'une sagesse patristique et reçue d'en Haut, simple dans ses manières, anti-unioniste. L'abîme était grand. En outre, Pachymérès était ami du Patriarche d'Alexandrie Athanase, demeurant alors à Constantinople et adversaire farouche d'Athanase I.

⁴³ D'après le *typicon*, le nouveau Patriarche devait après la *promotion* arriver à cheval à Sainte-Sophie pour l'intronisation. Pour plus de détails voir JEAN VERPEAUX, *op.cit.*, pp. 280-281. La comparaison avec Grégoire II qui vint à cheval apporter sa démission s'impose spontanément. Voir PACHYMÉRÈS, 3, VIII, 7.

⁴⁴ Voir JOHN L. BOOJARA, *Church Reform in the late Byzantine Empire*, Thessalonique 1982, pp. 44-45, JOSEPH GILL, « Emperor Andronicus II and Patriarch Athanasius I », *Vizantina* 2 (1970), p. 13.

⁴⁵ Son choix du Monastère de Chora, loin du centre-ville, prouve sa préférence pour l'isolement et la vie cachée. Au début de XIIIe siècle, ce monastère se trouvait en piteux état, car d'après Grégoras, le grand logothète Théodore Métochite le rénova « à ses propres frais » en 1316. Voir ΓΡΗΓΟΡΑΣ, 1, IX, 13 et TALBOT, *The Correspondence of Athanasius I Patriarch of Constantinople*, p. 316.

⁴⁶ Voir TALBOT, *ibid.*, lettre 11, p. 26 : « S'il était possible que le moulin à vent puisse tenir dans cette cellule, les moines du Monastère de Chora auraient eu beaucoup de farine [...] Je me fais violence pour supporter le froid et l'humidité ».

⁴⁷ Voir PACHYMÉRÈS, 3, VIII, 13.

⁴⁸ *Theoctisti Vita*, 17 : « En raison du manque de discipline, la paresse et la stérilité spirituelle régnaient [dans l'Église] ».

bon médecin qui, le diagnostic une fois établi, prescrit rapidement les remèdes appropriés, il se mit aussitôt à l'œuvre pour redresser la situation⁴⁹. Ses actions visaient trois points : premièrement, rétablir l'ordre ecclésiastique et monastique (il exigea que les évêques retournent à leur siège⁵⁰ au lieu de passer vainement leur temps à Constantinople, que les moines restent dans leur monastère et gardent les promesses de la tonsure), deuxièmement, rétablir l'ordre moral⁵¹ et la vie chrétienne dans la société, et enfin, promouvoir la justice sociale et protéger les pauvres.

Nous ne nous étendrons pas ici sur ces points, car nous analyserons plus bas en détail les réformes du Patriarche. Nous soulignerons seulement qu'Athanase n'était pas homme de compromis. Il ressemblait plutôt aux prophètes de l'Ancien Testament, qui, remplis d'un zèle divin, accusaient sans relâche, combattaient l'injustice, l'incroyance et l'immoralité du peuple d'Israël, prêchaient le repentir pour éviter la colère divine. Durant son premier patriarcat, Athanase s'occupa surtout de l'ordre ecclésiastique et entreprit de réagir contre la laïcisation et le relâchement de la vie monastique. Pachymérès remarque avec justesse que le Patriarche voulait extirper la tiédeur⁵². Andronic II, en campagne militaire en Orient, était hélas absent de la capitale durant les années 1290-1293, et le soutien royal manqua au Patriarche. Ses actions suscitèrent une farouche opposition chez les évêques, les clercs et les moines, qui constituèrent une puissante fratrie contre lui⁵³. La tempête se déclencha quand l'empereur revint d'Asie Mineure (juin 1293). Vu que « l'opposition au Patriarche envenimait l'atmosphère, suscitant intrigues et complots », Andronic, malgré son amour et son affection pour Athanase, fut contraint de demander la démission du Patriarche en octobre 1293 »⁵⁴.

La première démission

Le Patriarche Athanase envoya sa lettre de démission à Andronic le 16 octobre dans une profonde amertume devant l'injustice⁵⁵ et le manque de soutien de la part de l'empereur⁵⁶, déçu de

⁴⁹ *Calothesi Vita*, 79 : « Il ne sommeilla pas, ne paressa pas [...], mais imita aussitôt les meilleurs médecins, qui après avoir exactement diagnostiqué la maladie, prescrivent les remèdes appropriés ».

⁵⁰ Voir ΓΡΗΓΟΡΑΣ, 1, VI, 5. Il s'agissait surtout des évêques d'Asie Mineure, qui demeuraient à Constantinople en raison de la situation difficile dans leur région.

⁵¹ *Theoctisti Vita*, 19 : « Il s'efforçait de réformer les mœurs vers plus de décence ».

⁵² PACHYMÉRÈS, 3, VIII, 16 : « Le Patriarche avait en effet pour but, semblait-il, d'extirper la tiédeur ».

⁵³ Voir PACHYMÉRÈS 3, VIII, 21. Voir aussi TALBOT, *The Patriarch Athanasius and the Church*, p. 18. Il semble que l'opposition venait de la part d'une certaine catégorie d'évêques, surtout des Arsénites.

⁵⁴ Voir BOOJMARÀ, *op.cit.*, p. 50. *Calothesi Vita*, 94.

⁵⁵ *Theoctisti Vita*, 21 : « Nous subissons l'injustice, mais ne commettons pas l'injustice ». Voir *Calothesi Vita*, 96.

l'insoumission du clergé et de l'immoralité du peuple⁵⁷. Le texte se présente sous forme d'apologie de son mandat et il est conservé dans les sources historiques et hagiographiques, ainsi que dans la collection des lettres d'Athanase⁵⁸. Son premier patriarcat dura quatre ans. Avant de quitter son poste, il cacha dans une des colonnes de Sainte-Sophie un autre texte dans lequel il excommunia ses calomniateurs et ceux qui avaient un lien avec sa démission⁵⁹. Il resta ensuite une décennie cloîtré dans son monastère⁶⁰ au Xérolaphos, s'adonnant à l'ascèse⁶¹ avec encore plus de zèle. Il s'occupait, en outre, de la direction spirituelle de ses disciples et de la catéchèse des fidèles, signe manifeste de l'amour que lui portait le peuple. Son monastère devint un centre spirituel prospère. Comme il a été mentionné, « le peuple l'aimait pour la simplicité de ses manières et la sainteté de sa vie »⁶². Il envoyait de temps à autre des missives remplies de conseils, d'exhortations et de prophéties⁶³ à Andronic, car il suivait les affaires de l'Église et de l'empire.

Le rétablissement d'Athanase au Trône Œcuménique

Deux facteurs jouèrent un rôle pour le rétablissement d'Athanase au Trône Œcuménique. D'une part, la découverte (1297) du texte caché à Sainte-Sophie. L'événement suscita une forte

⁵⁶ Voir TALBOT, *The Correspondence of Athanasius I Patriarch of Constantinople*, lettre 2, p. 6 : « Alors que je subissais l'injustice, ton pouvoir impérial ne m'a pas soutenu. ».

⁵⁷ *Theoctisti Vita*, 21: « Nous démissionnons de notre service de pasteur à leur égard, en disant : nous abandonnons ce clergé désobéissant et ce peuple indiscipliné ». *Calothesi Vita*, 96 : « Nous avons veillé à ne pas laisser impunis les schismatiques de l'Église du Christ et les blasphémateurs, et à réprimer ceux qui sont tombés dans l'impureté, la fornication et l'adultère ».

⁵⁸ Voir TALBOT, *op.cit.*, lettre 111, p. 280. Les versions du texte de démission qui sont conservées dans la *Theoctisti Vita* et la *Calothesi Vita* correspondent avec la lettre 111. Pachymérès, en revanche, présente une autre version, ce que les historiens attribuent au fait de l'existence initiale de deux lettres. Voir TALBOT, *op.cit.*, p. xx. La question ne peut être étudiée à fond dans le cadre de cet ouvrage.

⁵⁹ PACHYMÉRÈS, 3, VIII, 22-23 : « Il rédigea deux documents : l'un était le texte de sa démission, l'autre contenait [beaucoup d'arguments qui avaient pour but ...] de maudire ceux qui précisément avaient jeté des imprécations contre lui [...] Notre médiocrité les soumet à la malédiction de l'anathème ainsi que leur suiveur ». ΓΡΗΓΟΡΑΣ, 1, VI, 7 : « Ayant pris du papier, il rédigea de sa propre main le texte de la peine d'excommunication à l'encontre de tous, de l'empereur et du co-empereur, des évêques, et généralement de tous les membres du clergé et des dignitaires, car ils ne lui permirent pas de finir sa vie en tant que patriarche ». Pachymérès et Grégoras utilisent des termes différents, le premier le mot « anathème », le second « excommunication ». Nous pensons que les deux termes signifient en fait la même chose, à savoir « excommunication ».

⁶⁰ Il semble que le monastère était mixte, comportant une communauté de moniales et une de moines. *Calothesi Vita*, 95 : « Il demeura en solitude dans les ermitages et les églises [qu'il avait fondés..., l'une dédiée au Christ Sauveur, [...] une autre dédiée à la Theotokos, qui était un ermitage où des moniales s'adonnaient à l'ascèse ».

⁶¹ *Theoctisti Vita*, 22 : « Il surenchérit d'ascèse : austérités sur austérités, jeûne sur jeûne, privation sur privation, mortification sur mortification, réclusion sur réclusion, larmes sur larmes, purification sur purification ».

⁶² ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ε. ΚΑΛΟΜΟΙΡΑΚΗΣ, « Le Patriarche Œcuménique saint Athanase I et son encyclique aux habitants de l'Asie Mineure vers 1303 », *ΔΚΜΣ* 8 (1990-1991), p. 27 (en grec).

⁶³ *Theoctisti Vita*, 22 : « Il a envoyé diverses prophéties à l'empereur ».

émotion et une vive inquiétude surtout de la part du pieux empereur⁶⁴, qui chercha dès lors à rétablir Athanase. D'autre part, le tremblement de terre qui frappa la Reine des Villes le 17 janvier 1303, dont Athanase avait prévenu l'empereur, invitant tout le monde à veiller et prier trois jours durant. La Ville ayant été épargnée, l'événement fut considéré par Andronic comme un signe de Dieu pour le rétablissement d'Athanase. L'empereur fut définitivement convaincu de sa sainteté. En conséquence, il considéra qu'il s'imposait de rétablir en tant que Patriarche un tel moine clairement doté du charisme de prophétie. Pachymérès décrit avec un ton dramatique comment Andronic, utilisant avec habileté l'état d'esprit qui régnait dans la société après le séisme, réunit une foule de laïcs, clercs et moines, leur révéla de façon énigmatique l'existence d'un *prophète* qui avait annoncé le violent phénomène naturel et les conduisit en procession au monastère d'Athanase. Là, la découverte du *prophète* qui avait sauvé la Ville et son apparition – il était vêtu de haillons – provoquèrent crainte sacrée et enthousiasme. Bientôt après, tous les présents se prosternèrent et supplièrent Athanase d'accepter à nouveau la dignité de Patriarche⁶⁵.

Athanase exprima tout d'abord des réticences, évoquant son âge⁶⁶ et sa santé chancelante. Il exposa aussi son souci des pauvres et des opprimés. Andronic lui confia alors le soin de constituer au monastère une sorte de tribunal, afin de recevoir les souffrants « qui se présentaient pour obtenir un jugement ou pour demander une intervention auprès de lui-même »⁶⁷. Le flux des gens accourant – Athanase recevait de l'aube jusqu'à la nuit les demandes et les transmettait à l'empereur – manifestait le succès considérable de sa mission, ce qui contribua à augmenter encore sa popularité.

Patriarche en droit demeurait cependant Jean XII, qui avait menacé d'excommunication ceux qui s'efforceraient de rétablir Athanase. Le Synode se trouvait divisé, l'empereur indécis. Son inquiétude spirituelle ne fut pas le seul critère qui l'incita à rétablir Athanase. Il était, en

⁶⁴ Après la découverte du texte, le Patriarche Jean XII (1294-1303) convoqua le synode, qui assura Andronic du caractère anti-canonique des anathèmes. L'empereur, toutefois, envoya une missive à Athanase pour l'interroger au sujet du texte. Ce dernier répondit qu'il l'avait écrit en proie à l'amertume, mais avait délié mentalement l'anathème avant de quitter le Patriarcat. PACHYMÉRÈS, 3, IX, 24 : « Par cette douleur et amertume qui m'avait envahi, j'émis une lettre qui avait force d'excommunication [...] je détruisis et annulai aussitôt complètement, du fond de l'âme même, la force de l'écrit ». En dépit de cela, Andronic craignait la force de l'anathème et désirait qu'Athanase délie en tant que *Patriarche* l'anathème qu'il avait infligé lorsqu'il était Patriarche. Voir PACHYMÉRÈS, 3, VIII, 23, et aussi GILL, *op.cit.*, p. 15.

⁶⁵ Voir PACHYMÉRÈS, 4, X, 36- XI, 1. La procession eut lieu le lendemain du séisme, le 18 janvier fête de saint Athanase d'Alexandrie (peut-être pas par hasard).

⁶⁶ Il devait être âgé d'à peu près 70 ans.

⁶⁷ PACHYMÉRÈS, 4, XI, 1.

effet, en conflit avec Jean XII, car faisant fi de l'opposition de l'Église, il avait décidé pour des raisons politiques le mariage de sa fille Simonis, âgée de sept ans, avec le roi serbe Milutin (1299). Finalement, l'insistance de l'empereur vainquit tous les obstacles, et Athanase fut rétabli comme Patriarche.

Le second patriarcat d'Athanase I (1303-1309)

Bien qu'Athanase fût conduit par l'empereur lui-même au Patriarcat et intronisé officiellement à Sainte-Sophie le 23 juin 1303, son retour ne fut pas accepté par tout le clergé. Certains évêques refusèrent de se réconcilier avec lui et se séparèrent provisoirement de l'Église⁶⁸.

Les dix années qu'Athanase avait passé dans la solitude ne l'avaient pas rendu plus conciliant. Au contraire, il était déterminé, en raison des épreuves qui frappaient l'empire, à imposer avec encore plus de zèle son programme de réformes en vue du bien commun, c'est-à-dire le salut de l'Empire⁶⁹, en purifiant les mœurs au sein de l'Église et de la société. Afin de s'assurer du soutien impérial qui lui avait fait défaut durant son premier patriarcat, il exigea de l'empereur la promesse de soutenir l'Église en tout ce qui était conforme à la volonté divine, de contribuer à son effort de réformes ecclésiastiques et sociales, en particulier en ce qui concernait le retour des évêques à leur siège. Il reçut la promesse de l'empereur sous forme de lettre, connue sous le nom de *Lettre de promesse*⁷⁰. Andronic promettait aussi de respecter absolument la liberté de l'Église, de s'y soumettre et de combattre tout schisme ou hérésie⁷¹. Outre les questions ecclésiastiques le Patriarche Athanase se distingua durant son second mandat par son action sociale efficace et son œuvre caritative, surtout au cours de la famine des années 1306-1307. Non seulement il soulageait et protégeait avec amour les pauvres et les opprimés⁷², mais aspirant à la justice sociale, il combattait fermement l'appât de gain. Ses mesures sociales lui valurent le dévouement du peuple, ses mesures ecclésiastiques, en revanche, l'hostilité de certains évêques, clercs et moines.

⁶⁸ Voir PACHYMÉRÈS, 4 XI, 7. Néanmoins, la plupart d'entre eux réintégrèrent l'Église en mars 1304.

⁶⁹ Voir BOOJMARA, *op.cit.*, p. 70.

⁷⁰ Voir VITALIEN LAURENT, « Le serment de l'Empereur Andronic II Paléologue au Patriarche Athanase 1er lors de sa seconde accession au trône œcuménique », *REB* 23 (1965), pp. 135-138.

⁷¹ *Ibid.*, pp. 138-139 : « Je déclare non seulement vouloir garder l'Église entièrement affranchie et libre, mais avoir envers elle une obéissance d'esclave et me soumettre à elle en tout ce qui est légal et conforme à la volonté de Dieu [...] je m'engage à [...] faire taire toute incantation et frénésie hérétique » (allusion aux Arsénites).

⁷² *Theoctisti Vita*, 26 : « Il faisait le tour de la reine des villes, installait de grands chaudrons en divers endroits et y plaçait des hommes pieux [...] Il ordonna de faire cuire du blé moulu, d'y ajouter avec grand soin de l'huile et de distribuer dans des pots et des écuelles ce mélange aux pauvres. Il leur donnait aussi du vin ainsi qu'une bouillie de légumineuses diluée avec de l'eau, des vêtements et des sandales, ainsi que maintes autres consolations et provisions.

Ses décisions qui suscitèrent une tempête de protestations furent les suivantes : le renvoi des évêques dans leurs diocèses⁷³, la réduction du salaire des prêtres, la confiscation des propriétés monastiques, le refus de tout compromis avec les Arsénites.

En dépit d'un important parti d'opposition, le Patriarche Athanase, grâce au soutien fidèle d'Andronic, resta cette fois six ans en charge (juin 1303-septembre 1309). La cause de sa seconde démission fut un *incident* en lien avec le tabouret du trône patriarcal, provoqué par ses adversaires dans le but de le compromettre aux yeux de l'empereur. Les sources en donnent des versions variées. Les sources hagiographiques rapportent que ses ennemis, voulant faire passer le Patriarche comme un iconoclaste, donc un hérétique, placèrent des icônes en bas du tabouret patriarcal⁷⁴. Grégoras, de son côté, soutient qu'ils volèrent le tabouret et peignirent en bas l'icône du Christ représenté avec Andronic le mors en bouche, tiré par Athanase⁷⁵. Le but était de faire apparaître Athanase coupable d'impiété et du crime de lèse-majesté. Blessé, le Patriarche démissionna aussitôt, invoquant comme justification son grand âge et sa vue qui se dégradait⁷⁶. Il partit dans son monastère au Xérolaphos et embrassa à nouveau sa solitude bien-aimée. En fait, la cause principale de sa démission fut la décision définitive d'Andronic, pour des raisons politiques et ecclésiales, d'éloigner Athanase⁷⁷. Comme le remarque justement A.-M. Talbot, Andronic « décida finalement que le seul moyen d'obtenir l'apaisement des tensions au sein de l'Église était le renvoi d'Athanase qui refusait tout compromis avec les Arsénites »⁷⁸.

⁷³ Au sujet de la présence d'évêques à Constantinople, voir AGORITSAS, *op.cit.*, pp. 267-268.

⁷⁴ *Calothesi Vita*, 110 : « Ils clouèrent l'icône de notre Seigneur Jésus Christ et celle de la Mère de Dieu en bas du tabouret patriarcal ». Voir *Theoctisti Vita*, 28.

⁷⁵ Voir ΓΡΗΓΟΡΑΣ, 1, VII, 9 : « Ils volèrent son tabouret, sur lequel ils clouèrent l'icône du Christ Sauveur avec d'un côté, l'empereur Andronic le mors en bouche, et de l'autre, le Patriarche Athanase le tirant, tout comme un cocher tire un cheval ».

⁷⁶ TALBOT, *The Correspondence of Athanasius I Patriarch of Constantinople*, lettre 112, p. 288 : « En raison de cela, nous démissionnons de la charge patriarcale [...] car la vieillesse et la maladie nous affligent, et nous perdons la vue ».

⁷⁷ La situation en Bithynie, où les villes tombaient l'une après l'autre entre les mains des Ottomans, imposait à l'empereur de s'efforcer urgemment de rassembler dans un but défensif les populations de la région, favorablement disposées à l'égard des Arsénites. En outre, suite à la conspiration du clerc Jean Driméos (1305/06), Andronic avait besoin d'unir autour de lui les dignitaires et de ne pas entrer dans un conflit à cause de sa dévotion envers Athanase. Voir *ibid.*, p. 89.

⁷⁸ Dans une lettre adressée à l'empereur, il rangeait les Arsénites parmi ceux qui déchirent la chair du Christ. Voir TALBOT, *op.cit.*, lettre 69, p. 166 et p. xxv. Il employait le terme *ζυλωταί* pour les caractériser, liant avec ironie le mot *ζηλωται/zélotes* (appellation habituelle des Arsénites) avec le mot *ξύλο* (qui signifie le bois) ou bien avec le verbe *ἐξηλόω* (qui signifie découdre, déchirer), montrant ainsi leur inflexibilité et leur caractère schismatique. Voir *ibid.*, lettre 115, p. 300 et aussi A.-M. TALBOT, *The Patriarch Athanasius and the Church*, p. 20.

La *Vita Theoctisti* rapporte qu'après sa démission définitive le Patriarche vécut encore longtemps et atteignit « presque l'âge de cent ans »⁷⁹. Il fut jugé digne de visions et de révélations qu'il transmettait à l'empereur, signe qu'entre eux le contact ne fut pas rompu⁸⁰. Il mourut entre les années 1310-1323⁸¹ et fut enseveli dans son monastère d'après les consignes qu'il avait laissées à ses disciples⁸². Trois ans après sa dormition, ses disciples, qui avaient décidé de construire une abside au-dessus de sa tombe, trouvèrent son corps incorrompu. Ils le transportèrent alors avec vénération dans l'église du Christ-Sauveur qui dépendait du Monastère de Xérolaphos⁸³. Athanase fut très tôt considéré comme un saint, sa tombe devint un lieu de pèlerinage et constitua une source de miracles⁸⁴. La canonisation ecclésiale officielle ne peut être datée avec précision, car l'Acte patriarcal n'est pas conservé. Une relation du Patriarche Philothée (1353-1354, 1364-1376) permet d'affirmer qu'elle eut lieu après 1368⁸⁵. La vénération du peuple avait toutefois précédé de plusieurs décennies, car le corps du Patriarche s'était révélé incorrompu et thaumaturge. Sa mémoire est fêtée le 28 octobre⁸⁶.

En 1455, après la Chute de Constantinople, dans le but d'éviter une profanation probable de la part des Ottomans et croyant par erreur qu'il s'agissait des reliques de saint Athanase d'Alexandrie⁸⁷, le marchand Domenico Zottarello vola le corps et le transporta à Venise. La

⁷⁹ *Theoctisti Vita*, 38.

⁸⁰ Athanase fut sans aucun doute le Père spirituel d'Andronic. Le fait que l'empereur l'exhorta à s'installer au Xérolaphos afin d'avoir plus facilement la possibilité de lui demander conseil le prouve clairement. En outre, dans ses lettres adressées à l'empereur, le Patriarche fait allusion à cette relation paternelle et aux obligations qu'elle implique (voir TALBOT, *The Correspondence of Athanasius I Patriarch of Constantinople*, lettre 49, pp. 103-104, 106, lettre 80, p. 200, lettre 92, p. 240) ainsi qu'à la promesse d'obéissance faite par Andronic.

⁸¹ L'an 1310 est le *terminus postquem* de sa mort, car dans les conditions de la réconciliation officielle des Arsénites avec l'Eglise (1310), il est dit formellement qu'Athanase ne doit pas être réélu patriarche. L'an 1323 est le *terminus antequem*, car Kateniznina, originaire de Prouse, qui venait en 1326 d'être conquise par les Ottomans, fut guérie en vénérant les reliques d'Athanase. L'existence d'un pèlerinage officiel suppose que la translation des reliques avait précédé, laquelle a lieu d'ordinaire 3 ans après la mort.

⁸² Son corps fut jeté en terre sans cercueil. Voir TALBOT, *Faith Healing in Late Byzantium*, p. 14.

⁸³ Voir TALBOT, *The Correspondence of Athanasius I*, p. xxvii. Cette église fut construite par Athanase comme la *Vie* le relate. Voir *Theoctisti Vita*, 39 : « dans l'église du Christ Sauveur, où son saint corps repose ». Nous ne partageons pas l'hypothèse d'A.-M. Talbot, qui suppose que sa volonté était d'être enseveli dans cette église, car *iva* suivi de l'indicatif équivaut à un adverbe de lieu, et non pas une conjonction de but. En outre, nous considérons tout à fait improbable qu'Athanase, qui était modeste en tout, ait pu formuler un tel désir.

⁸⁴ Le saint Patriarche accomplit des miracles non seulement après la mort, mais aussi de son vivant. Pour ses miracles (miracles de guérison et de délivrance des démons), voir TALBOT, *Faith Healing in Late Byzantium*, pp. 16-30.

⁸⁵ Voir *Tomus Synodicus II contra Prochorum Cydonium*, PG 151, c. 712 A-B.

⁸⁶ La contradiction apparente au sujet du jour de la fête du saint – laquelle est fixée au 24 octobre d'après le codex *Iberon* 50, alors que le Grand Synaxaire de l'Eglise la place au 28 octobre – tient au fait que la première date est le jour de sa mort, la seconde le jour de son ensevelissement (voir *Theoctisti Vita*, p. iii).

⁸⁷ L'excellente étude de Daniel Stiernon ne laisse aucun doute sur le fait qu'il s'agit bien de saint Athanase de Constantinople. Voir DANIEL STIERNON «Le quartier du Xérolafos et les reliques vénitiennes de saint Athanase»,

relique subit là maintes péripéties. La tête, ayant été séparée du corps, fut placée en l'église du Monastère San Girolamo et brûla lors de l'incendie de 1705. Le reste du corps resta au couvent Sante Croce dans l'île de Giudecca jusqu'en 1806, où il fut transféré dans l'église du monastère du prophète Zacharie (San Zaccaria), une célèbre abbaye bénédictine qui exista jusqu'en 1810 où elle fut fermée par les Bonapartistes. Heureusement, ils ne touchèrent pas à la chasse du saint, qui y est conservée jusqu'à nos jours. Il est intéressant de noter qu'à Venise le saint fut hébergé en permanence dans des monastères de femmes, où l'on vénérât ses reliques. Il vaut aussi la peine de relever qu'en 1633 déjà les moines du Monastère San Giorgio dei Greci de Venise chantaient au couvent Sante Croce les vêpres de l'office de saint Athanase⁸⁸.

Au terme de cette courte biographie de saint Athanase, il ressort que son caractère absolu influençait de façon déterminante les décisions qu'il prenait en tant que personne publique durant son mandat patriarcal ; il demeura, en effet, toute sa vie un humble serviteur de l'Église, voué avec absolu et gravité à la garde des principes de la foi et de la vie monastique, au point de s'efforcer de transposer certaines des composantes principales de la vie cénobitique dans la vie laïque. Avant d'exposer en détail son programme de réformes, nous avons jugé bon de présenter les axes principaux de la vie cénobitique, afin que l'intention d'Athanase paraisse clairement.

REB 19 (1961), pp. 165-188. L'auteur cite une source du XVIe siècle, à savoir le premier *Guide de Venise*, qui fut édité en 1581 par Francesco Tatti da Sansovino. Il est mentionné qu'en l'église du Monastère Santa Croce della Giudecca «giace in bel sepolcro il corpo di S. Atanasio patriarca di Costantinopoli, le cui opere sono celebri nella Sacra Scrittura» (traduction : "dans une très belle chasse gît le corps de saint Athanase, Patriarche de Constantinople, dont les commentaires sur la Sainte Écriture sont célèbres"). Il semble qu'il y ait sur ce dernier point confusion des deux saints (allusion aux œuvres de saint Athanase d'Alexandrie).

⁸⁸ Voir *ibid.*, p. 185.

Σχολιασμός

Κατὰ τὴν διαδικασία τῆς μετάφρασης προσπαθήσαμε νὰ πετύχουμε λεξική, κειμενική, λειτουργική ἢ πραγματολογική καὶ ὑφολογική ἰσοδυναμία⁸⁹, ὥστε τὸ μετάφρασμα νὰ ἐντάσσεται στὸ εἶδος *Βίοι Ἀγίων* στὰ Γαλλικά καὶ ὁ λόγος νὰ ῥέει ἀρμονικά.

Τὸ κύριο κείμενο

Τὸ κείμενο-πηγὴ καθεαυτὸ (μὲ ἐξαιρέσεις τὶς παραπομπὲς ἀπὸ τὶς πρωτογενεῖς πηγές) δὲν παρουσίασε μεγάλες δυσκολίες ὅσον ἀφορᾷ στὸ λεξιλόγιο, τὴν σύνταξη καὶ τὴν ροὴ τῆς γλώσσας. Ὅπως ἀναφέρθηκε ἤδη, ὡς ἀγιολογικὸ κείμενο, καὶ στὴν συγκεκριμένη περίπτωση ὡς βιογραφία τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου βασιζόμενη σὲ πηγές τοῦ 14^{ου} αἰώνα, περιέχει πολλοὺς κοινούς τόπους. Τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα στὴν πλειονότητά τους γράφονταν ἀπὸ μαθητὲς ἁγίων, προκειμένου νὰ ὑμνήσουν τὸν ἐκάστοτε Γέροντα καὶ νὰ προβάλλουν τὶς ἀρετές του. Ἐπομένως, ἐκφράσεις ὅπως *φλεγόμενος ἀπὸ θεῖο ἔρωτα, ἀγρυπνοῦσε ὅλη τὴν νύχτα, κανόνας ἀρετῆς, ἀσκητικὸ φρόνημα, ἀγωνιστὴς μοναχός, σκεύη ἐκλογῆς*, κ.λπ. ἔχουν ἀκριβῶς τὰ ἰσοδύναμα σὲ ἀγιολογικὰ Γαλλικά κείμενα, ὡς *habité par la flamme de l'amour divin, veillait la nuit entière, modèle de vertu, esprit ascétique, moine lutteur, vases d'élection...* Στὸ πρωτότυπο διακρίνεται καὶ συγκεκριμένη ὁρολογία ποὺ σχετίζεται μὲ τὸ ἀσκητικὸ, μοναχικὸ καὶ ἐκκλησιαστικὸ βίο, ἡ ὁποία εἶναι ἐπίσης καθιερωμένη στὴν Γαλλικὴ γλῶσσα λόγῳ τῆς σημαντικῆς πρὸς θέσης τῆς γαλλόφωνης Ὁρθοδοξίας. Ἐπὶ παραδείγματι, οἱ ὅροι *τραπεζοκώμος, κοινοβιάτης, τυπικάρης, ἡσυχία, Μεγάλο Σχήμα, τυπικὸ, διακονία* ἔχουν περάσει στὴν Γαλλικὴ ἀσκητικὴ παράδοση καὶ ἀποδίδονται μὲ ἀπόλυτη ἰσοδυναμία ὡς *réfectoirier, cénobite, typicariste, hésychia, Grand Schème, typicon, obédience...* Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς, ἡ μετάφραση τοῦ κειμένου δὲν ἦταν ἰδιαίτερα ἀπαιτητική.

Ὡστόσο, ὑπῆρχαν ἐκφράσεις καὶ προτάσεις ποὺ δὲν μποροῦσαν νὰ μεταφραστοῦν εὐστοχα κατὰ λέξη, καθὼς δὲν θὰ ἦταν εὐηχεῖς στὰ Γαλλικά. Σὲ τέτοιες περιπτώσεις ἐπιλέξαμε μία ἀπόδοση μὲ πραγματολογικὴ ἰσοδυναμία, ὥστε τὸ μεταφρασμένο σημεῖο νὰ λειτουργεῖ στὴν γλῶσσα-ἀφίξεως ὅπως τὸ πρωτότυπο στὴν γλῶσσα-πηγὴ. Θὰ ἀναφέρουμε ἐν συνεχείᾳ ὀρισμένα παραδείγματα. Τὸ γλωσσικὸ σημεῖο *ἡ γνωριμία πραγματοποιήθηκε ἀπὸ τὸν μέγα δρουγγάριο Ἀνδρόνικο ἩONOΠΟΛΙΤΗ* δὲν εὐσταθεῖ μὲ μία κατὰ λέξη μετάφραση. Ἐπομένως, τὸ ἀποδώσαμε ὡς *Athanase fut présenté à Andronic par le grand drongaire Andronic Ἐonopolitès* (λειτουργικὴ

⁸⁹ Αναλυτικὰ γιὰ τὰ εἶδη τῆς ἰσοδυναμίας στὴν μετάφραση, βλ. ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΝΤΡΩΤΗΣ, *Θεωρία καὶ Πράξη τῆς μετάφρασης*, Διάυλος, Ἀθήνα 1996, σσ. 55-56, 280.

ισοδυναμία). Τὴν ἴδια στρατηγικὴ ἀκολουθήσαμε στὶς φράσεις ὁ *Παχυμέρης* ζωγραφίζει τὸν *Πατριάρχη* μὲ μελανὰ χρώματα καὶ ἔχει ἐνδιαφέρον ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ὁ *Ἀθανάσιος* μπήκε στὸν κύκλο τοῦ παλατιοῦ. Μία ἐπὶ λέξει μετάφραση (*Pachymères dépeint le Patriarche avec des couleurs noires* καὶ *la façon dont Athanase entra dans le cercle du palais est intéressante*) δὲν κρίνεται εὐστοχη. Προτείνουμε λοιπὸν τὴν ἐξῆς ἀπόδοση *Pachymères trace un sombre tableau du Patriarche* καὶ *la façon dont Athanase fut admis au palais impérial est intéressante*. Βάσει τῆς ἴδιας ὀπτικῆς προτιμήσαμε νὰ ἀποδώσουμε τὰ γλωσσικὰ σημεῖα τὴν κοινωνικὴ κατάσταση μετὰ τὸν σεισμό καὶ λόγῳ τοῦ θορύβου σχετικὰ μὲ τὴν αὐστηρότητα τοῦ μοναχοῦ *Ἀθανασίου* ἀντίστοιχα ὡς *l'état d'esprit qui régnait dans la société après le séisme* καὶ *en raison des rumeurs que suscitait la renommée de sévérité du moine Athanase*, καθὼς ἔτσι θὰ ἐκφραζόταν ἓνας γαλλόφωνος. Τροποποίηση χρειάστηκε καὶ σὲ ἄλλα γλωσσικὰ σημεῖα, ὅπως *Βενεδικτικὴ Λαύρα*, *λείψανο*. Τὸ πρῶτο πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ ὡς *Abbaye bénédictine*, καθὼς σύμφωνα μὲ τὴν δική μας ἱστορικὴ ἔρευνα ἐπρόκειτο ὄχι γιὰ Λαύρα, ἀλλὰ γιὰ τὸ μοναστήρι τῶν Βενεδικτῶν ποὺ ἰδρύθηκε τὸ 982 στὸ νησί *San Giorgio Maggiore*⁹⁰. Τὴν δὲ λέξη *λείψανο* τὴν ἀποδώσαμε, ἀνάλογα μὲ τὸ συγκείμενο, εἴτε ὡς *corps* εἴτε ὡς *dépouille* (ὄχι *relique*). Ἐπισημαίνουμε ὅτι ἀποδώσαμε ἀνάλογα μὲ τὸ νόημα καὶ τὴν λέξη *τυπικό*, δηλαδὴ ὡς *typicon* ὅταν ἀναφέρεται στὸ λειτουργικὸ τυπικὸ τῆς αὐλῆς ἢ τῆς Ἀγίας Σοφίας καὶ ὡς *programme* ὅταν δηλώνει τὸ προσωπικὸ ἀσκητικὸ πρόγραμμα καὶ τρόπο ζωῆς τοῦ μοναχοῦ καὶ πατριάρχη *Ἀθανασίου*.

Οἱ παραπομπές

Σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ κύριο κείμενο τοῦ πρωτοτύπου, ὅπου δὲν συναντήσαμε προβλήματα κατὰ τὴν μετάφραση, οἱ παραπομπὲς ἀπὸ τὶς μὴ μεταφρασμένες πρωτογενεῖς πηγὲς ποὺ ἀναφέρθηκαν προηγουμένως ἀποτελέσαν προκλήσεις. Αὐτὰ τὰ κείμενα τοῦ 14^{ου} αἰῶνα, περίοδος ποὺ ἐντάσσεται στὴν Παλαιολόγεια Ἀναγέννηση, παρουσιάζουν ἰδιοτυπίες, ἰδιάζουσα σύνταξη, τεῖνουν στὴν χρῆση -χαρακτηριστικὴ τῆς Βυζαντινῆς γραμματείας- τῆς ἀττικῆς διαλέκτου. Ἔπρεπε ἀφ' ἑνὸς νὰ μελετηθοῦν ἐπιμελῶς μὲ ἀξιοποίηση τοῦ λεξικοῦ Liddell & Scott καὶ τοῦ συντακτικοῦ τοῦ Κωνσταντίνου Τσιάρρα⁹¹, προκειμένου ἡ σύνταξη νὰ γίνῃ κατανοητὴ, ἀφ' ἑτέρου νὰ ἀποδοθοῦν σὲ μία γλῶσσα λόγια μὲ ἀρχαϊσμοὺς στὴν ἔκφραση, ἡ ὁποία θὰ ἀντιστοιχοῦσε ὑφολογικά στὸ πρωτότυπο, καὶ ὄχι σὲ ἀπλὴ καθομιλουμένη.

⁹⁰ Βλ. <https://www.italie-decouverte.com/venise-san-giorgio-maggiore/>, <http://churchesofvenice.com/sangiorgmagg.htm>

⁹¹ Βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΣΙΑΡΑ, *Διεξοδικὸ Συντακτικὸ τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Γλώσσας*, Λάρισα 2012.

Κατ' ἀρχὰς πρέπει νὰ ὑπογραμμίσουμε ὅτι στὶς πηγὲς πληθαίνουν οἱ ἱστορικοὶ ἐνεστῶτες, οἱ ὁποῖοι μεταφράστηκαν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μὲ ἀόριστο (*passé simple*). Σὲ ἐπίπεδο ἀμιγῶς γλωσσικὸ μᾶς δυσκόλεψαν ὀρισμένες ἀρχαῖες λέξεις, ὅπως *σκήμπους*, *φροντιστήριον*, *τρύβλιον*, *χυτρίδιον*. Ἡ ἀναζήτησις τῶν ἐν λόγῳ λημμάτων στὸ Liddell Scott καὶ οἱ γνώσεις μας σχετικὰ μὲ τὸν χαρακτῆρα, τὸν τρόπο ζωῆς καὶ τὴν δράση τοῦ Ἀθανασίου Α΄ συνέβαλαν στὴν ἐπίλυση τῶν ἀνάλογων προβλημάτων. Συγκεκριμένα, μεταφράσαμε τὴν λέξη *σκήμποδι*⁹² ὡς *siège pliant* (ὅταν ἀναφέρεται στὴν ἄσκηση τοῦ Ἀθανασίου στὸ κελλὶ του) ἢ *tabouret* (ὅταν ἀναφέρεται στὸ πατρι-αρχικὸ ὑποπόδιον). Γιὰ τὴν λέξη *φροντιστήριον* τὸ λεξικὸ τῆς Ἀρχαίας γλώσσας δίνει ὡς τρίτη σημασία *μοναστήριον*⁹³. Θεωρήσαμε ὅτι στὸ πλαίσιο τοῦ κειμένου πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ καλύτερα ὡς *ermitage*. Ἡ λέξη *χυτρίδιον*⁹⁴ δηλώνει μικρὸ σκεῦος πήλινο, ὁπότε προτιμήσαμε νὰ τὸ ἀποδώσουμε μὲ τὴν λέξη *pot* παρὰ μὲ τὴν λέξη *casserole* ποὺ ἔχει πῖο σύγχρονη χροιά. Ὅσον ἀφορᾷ στὴν λέξη *τρύβλιον*⁹⁵ ποὺ σημαίνει κοῦπα μᾶς ἱκανοποίησε ἡ ἀπόδοσις ὡς *écuelle*, καθὼς ταιριάζει στὸ ἱστορικὸ καὶ πολιτισμικὸ πλαίσιο: ἀντιστοιχεῖ καὶ στὸ βαθὺ ἐπιτραπέζιο σκεῦος μέσα στὸ ὁποῖο ἔτρωγαν οἱ βυζαντινοὶ ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 13^{ου} αἰῶνα⁹⁶ καὶ στὸ συγκεκριμένο σκεῦος μὲ χυλὸ ποὺ εἶχε διανεμηθεῖ στοὺς πέννητες κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ λιμοῦ τοῦ 1303.

Σὲ ἐπίπεδο συντακτικοῦ συναντήσαμε προκλήσεις, ὅπως ἐπὶ παραδείγματι στὸ ἐξῆς ἀπόσπασμα τοῦ Γρηγοῤ: «*χάρτην γὰρ εἰληφὼς γράμμασιν ἰδίους ἐκτίθησιν ἐπιτίμιον ἀφορισμοῦ κατὰ πάντων ὁμοῦ βασιλέων τε καὶ ἀρχιερέων καὶ ὅσοι τοῦ ἱερατικοῦ καταλόγου καὶ ὅσοι τῶν ἐν τέλει [...], ὅτι μὴ συνεχώρησαν συναποθεῖναι τοῖς θρόνοις τὸν βίον*»⁹⁷. Ἡ χρῆσις τῆς ὀνομαστικῆς ὅσοι, ἐνῶ θὰ περίμενε κανεῖς ὅσων, μᾶς προβληματίσε, καθὼς καὶ ἡ ἀπαρεμφατικὴ σύνταξις *συναποθεῖναι τοῖς θρόνοις τὸν βίον*. Σχετικὰ μὲ τὴν πρώτη δυσκολία, ἀναγνωρίσαμε τὸ γλωσσικὸ φαινόμενο τῆς ἑλξης τοῦ ἀναφορικοῦ⁹⁸. Γιὰ τὴν δευτέρη προχωρήσαμε σὲ συντακτικὴ ἀνάλυσις: τὸ *συναποθεῖναι* εἶναι τὸ ἀπαρέμφατο τοῦ ῥήματος *συναποτίθεται* (*συν* + *ἀποτίθεται*) ποὺ σημαίνει ἀποβάλλω ἢ παραιτοῦμαι καὶ συντάσσεται μὲ δοτικὴ. Ἔχει ἄμεσο ἀντικείμενον *τὸν βίον*, ἔμμεσο *τοῖς θρόνοις*, ἐνῶ τὸ ὑποκείμενον παραλείπεται (ἐννοεῖται *αὐτόν*). Ἐπομένως, *συναποθεῖναι τοῖς*

⁹² Βλ. HENRY LIDDELL & ROBERT SCOTT, «σκήμπόδιον», ὑποκοριστικὸ τοῦ σκήμπους = σκαμνὶ διπλωτόν, *Λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας*, τ. 7ος, Πελεκάνος, Αθήνα 2006, σ. 203.

⁹³ Βλ. LIDDELL & SCOTT, «φροντιστήριον», *Λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας*, τ. 8ος, σ. 425.

⁹⁴ Ὁ.π., «χύτρα», «χυτρίδιον, χυτρίς», σσ. 582-583.

⁹⁵ Ὁ.π., «τρύβλιον», σ. 95.

⁹⁶ Γιὰ τὸ θέμα βλ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΓΟΡΙΤΣΑΣ, *Κωνσταντινούπολη, ἡ πόλις καὶ ἡ κοινωνία στὰ χρόνια τῶν πρώτων Παλαιολόγων (1261-1328)*, Θεσσαλονίκη 2016, σ. 220.

⁹⁷ Βλ. ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΤΟΥ ΓΡΗΓΟΡΑ, Ὁ.π., VI, 7, σ. 191.

⁹⁸ Αναλυτικὰ γιὰ αὐτὴν τὴν ιδιότητα τῆς γλώσσας, βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΣΙΑΡΑ, Ὁ.π., σσ. 1038, 1040.

θρόνοις τὸν βίον σημαίνει κατὰ λέξιν νὰ ἐγκαταλείψει τὴν ζωὴ μαζί με τὸν θρόνο, δηλαδή νὰ πεθάνει ὡς πατριάρχης. Μία μικρὴ ἐρμηνευτικὴ παγίδα ἀποτελοῦσε ἡ λέξι βασιλέων. Ἐπειδὴ ὁ ὁρος βασιλεῖς δηλώνει στὸ Βυζάντιο μόνο τὸν αὐτοκράτορα (βασιλεύς) ἢ τὸν συμβασιλέα, καὶ ποτὲ τὴν βασιλικὴ οἰκογένεια, ἡ σωστὴ ἀπόδοσις εἶναι *empereur* καὶ *co-empereur*⁹⁹. Ὡς ἐκ τούτου, μεταφράσαμε τὸ χωρίο ὡς « *ayant pris du papier, il rédigea de sa propre main le texte de la peine d'excommunication à l'encontre de tous, de l'empereur et du co-empereur, des évêques, et généralement de tous les membres du clergé et des dignitaires, car ils ne lui permirent pas de finir sa vie en tant que patriarche* ».

Στις δὲ παραπομπὲς ἀπὸ τὴν *Theoctisti Vita* ἀντιμετωπίσαμε προκλήσεις ἄλλου εἶδους. Πρέπει νὰ ὑπογραμμίσουμε ὅτι ὁ λόγος τοῦ Θεοκτίστου βρίθεται ἀπὸ μεταφορὲς καὶ παρουσιάζει πολλὰ σχήματα λόγου. Σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωσι δόθηκε ἔμφασι στὴν ὑφολογικὴ συνέπεια. Ἐπὶ παραδείγματι, διατηρήσαμε τὸ σχῆμα λόγου τῆς παρήχησις τοῦ πρωτοτύπου «*τῇ εἰκόνι τούτου (τοῦ Χριστοῦ) ἐνατενίζων μετὰ δακρύων ἐπὶ σταυροῦ τεταμένη, τοῦ φρικτοῦ καὶ ἀκούσματος καὶ θεάματος, φωνῆς ἀκούει φρικτῆς, φρικτῶς ἐκ τῆς εἰκόνος λεγούσης “Ἐπειδὴ φιλεῖς με, λοιπὸν Ἀθανάσιε, ποιμανεῖς μοι λαὸν περιούσιον”*»¹⁰⁰, μεταφράζοντας τὸ ἀπόσπασμα ὡς *contemplant dans les larmes sur l'icône le corps du Christ étendu sur la croix, il entendit, audition et vision terrible, une voix terrible provenant de l'icône lui dire de façon terrible : puisque tu m'aimes Athanase, tu me feras paître le peuple élu*. Ἐξίσου ἀπαιτητικὸ στὴν μετάφρασι φάνηκε τὸ ῥητορικὸ σχῆμα «*προσέθετο γὰρ τῇ σκληραγωγίᾳ σκληραγωγίαν, τῇ νηστείᾳ νηστείαν, τῇ κακοπαθείᾳ κακοπάθειαν, τῇ στενοχωρίᾳ στενοχωρίαν, τῷ συγκλεισμῷ συγκλεισμόν, τοῖς δὲ δάκρυσι δάκρυα, τῇ καθάρσει κάθαρσιν*»¹⁰¹, τὸ ὁποῖο ἀποδώσαμε μὲ πιστότητα ὡς «*il surenchérisait d'ascèse : austérités sur austérités, jeûne sur jeûne, privation sur privation, mortification sur mortification, réclusion sur réclusion, larmes sur larmes, purification sur purification* ». Ὁμοίως, μὲ σκοπὸ νὰ διατηρηθεῖ καὶ ἡ ἀλληγορία καὶ ἡ παρήχησις ἀποδώσαμε τὸ ἀκόλουθο ἀπόσπασμα «*συνλλέγων πανταχόθεν ὡς φιλεργὸς τὰ χρήσιμα μέλισσα ἐπὶ τε τοῖς καταμόνας μόνως μόνῳ προσομιλοῦσι Θεῷ*»¹⁰² ὡς *butinant un peu partout, telle une diligente abeille, le nectar spirituel auprès de ceux qui vivent dans la solitude conversaient avec Dieu seul*.

⁹⁹ Ξέρουμε ὅτι τὸ 1294 ὁ υἱὸς τοῦ Ἀνδρονίκου Μιχαὴλ Θ' στέφθηκε συναυτοκράτορας. Βλ. DONALD M. NICOL, *Οἱ τελευταῖοι αἰῶνες τοῦ Βυζαντίου (1261-1453)*, Ἀθήνα 2012, σσ. 154, 166.

¹⁰⁰ Βλ. ATHANASIOS PAPADOPOULOS-KERAMEUS, *ὁ.π.*, σσ. 10-11.

¹⁰¹ *Ὅ.π.*, σ. 31.

¹⁰² *Ὅ.π.*, σ. 5.

Ὅσον ἀφορᾷ στίς παραπομπές τοῦ Παχυμέρη διατηρήσαμε τὴν μετάφραση ποὺ παρέχεται στὴν ἔκδοση τοῦ Albert Failler, καθὼς ταιριάζει στὸ ὕφος τοῦ πρωτοτύπου, ὅπως διαπιστώνεται μεταξὺ ἄλλων στὸ ἐξῆς χωρίο: «[...] ἡ μετριότης ἡμῶν ὑποβάλλει αὐτοὺς καὶ ἀρᾷ ἀναθέματος καὶ τὸν τοιούτοις παρασυρέντα», ποὺ ἀποδίδεται ὡς « *notre médiocrité [les soumet à une excommunication indissoluble...] et soumet aussi à la malédiction de l'anathème leur suiveur* »¹⁰³. Προφανῶς, σὲ μία σύγχρονη γλῶσσα δὲν θὰ λέγαμε *leur suiveur*, ἀλλὰ *celui qu'ils ont influencé*. Κρατήσαμε ἐπίσης τὴν μετάφραση τοῦ ἐκδότη στὴν πρόταση «ἐξ αὐτῆς τῆς κατασχούσης με ὁδύνης καὶ πικρίας παρακινήθεις, γράμματα ἐξήνεγκα βάρος ἀφορισμοῦ [...] τὸ σύμπαν τῶν γεγραμμένων ἐκεῖνο βάρος ἐξ αὐτῆς ψυχῆς διαλύσας ἠθέτησα», τὴν ὁποία ἀποδίδει ὡς « *par cette douleur et amertume qui m'avait envahi, j'émis une lettre qui avait force d'excommunication [...] je détruisis et annulai aussitôt complètement, du fond de l'âme même, la force de l'écrit* »¹⁰⁴. Στὸ σημεῖο αὐτό, οἱ ἐκφράσεις « *par cette douleur, j'émis une lettre, du fond de l'âme même* », ποὺ δίνουν μία πτυχή ἀρχαϊσμοῦ, εἶναι ἀντίστοιχες μὲ τὸ πρωτότυπο.

Παρατηρήσαμε ὅτι μερικές παραπομπές παραδόθηκαν ἑλλειπτικῶς στὸ πρωτότυπο μὲ ἄμεση συνέπεια νὰ μὴ γίνουν κατανοητές. Ανατρέξαμε λοιπὸν στίς ἴδιες τὶς πηγές, ἐντοπίσαμε ἐκεῖ τὰ χωρία ποὺ ἔλειπαν, ὥστε τὸ νόημα νὰ καθίσταται σαφές καὶ ἡ μετάφραση δυνατή. Τοποθετήσαμε τὶς ἑλλείψεις μέσα σὲ ἀγκύλες. Αναφέρουμε τρία παραδείγματα.

Μία παραπομπὴ ἀπὸ τὴν *Calothesi Vita* δίνεται στὸ βιβλίο ὡς *ἱερατεύειν ἐκρίθη Θεῷ εἰς τὴν ἐκκλησίαν ἰθύνειν καλῶς ἑαυτὸν ἀπησχόλει*. Ὡς ἔχει, τὸ περιεχόμενο δὲν γίνεται ἀντιληπτό. Ὡστόσο, ἡ ἀναζήτησις τοῦ πλήρους χωρίου στὴν ἴδια τὴν πηγή, ποὺ εἶναι «τὸν ἑαυτοῦ χρόνον τῆς παροικίας ὁ μέγας, καθ'ὃν ἱερατεύειν ἐκρίθη Θεῷ εἰς τὴν ἐκκλησίαν ἰθύνειν καλῶς ἑαυτὸν ἀπησχόλει»¹⁰⁵, μᾶς ἐπέτρεψε τὴν ἐξῆς ἀπόδοση [*le temps durant lequel*] *Dieu le jugea digne de célébrer, il avait le soin du bon déroulement des offices et du typicon ecclésiastique*. Ἄλλη ἑλλειπὴς παραπομπὴ ἀπὸ τὴν *Theoctisti Vita* ἀποτελοῦσε τὸ ἀκόλουθο ἀπόσπασμα *κοινολογεῖται περὶ τῆς νεοφανοῦς αἱρέσεως, συμβούλοις χρῆται τοῖς ὑπερέχουσι [...] τὸ μὴ συνθέσθαι τῇ κοινωνίᾳ τοῦ μνημοσύνου τοῦ μιανοῦ πάπα*. Ἐκεῖ πάλιν ἀνατρέξαμε στὴν πηγή, ὅπου τὸ πλήρες κείμενο, «*κοινολογεῖται περὶ τῆς νεοφανοῦς αἱρέσεως, συμβούλοις χρῆται τοῖς ὑπερέχουσι καὶ πρὸ πάντων Γαλακτίωνι τῷ κλεινῷ καὶ ὁμολογητῇ καὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς ἐξορυχθέντι παρὰ τῶν τυράννων διὰ*

¹⁰³ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, ὁ.π., 3, VIII, 23, σσ. 192-193.

¹⁰⁴ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, ὁ.π., 3, IX, 24, σσ. 280-281.

¹⁰⁵ ΙΩΣΗΦ ΚΑΛΟΘΕΤΟΥ, ὁ.π., σ. 78.

τὴν ὁμολογίαν τῆς ὀρθῆς πίστεως καὶ τὸ μὴ συνθέσθαι τῇ κοινωνίᾳ τοῦ μνημοσύνου τοῦ μισροῦ πάπα»¹⁰⁶, ἀποκαλύπτει τὸ νόημα. Ἀπὸ αὐτὸ προκύπτει καὶ ἡ μετάφρασή μας: «*Il discutait de la nouvelle hérésie, prenait conseil de moines qui s'étaient distingués, [surtout de Galaction, confesseur de la foi renommé, qui avait eu les yeux arrachés... pour avoir confessé la vraie foi] et refusé de faire mémoire du pape impie*». Ἄλλη δύσκολη περίπτωση, λόγῳ ἑλλειψῆς λέξεων καὶ λόγῳ σύνταξης, ἦταν τὸ συγκεκριμένο ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν *Calothesi Vita*: «*Αὐτὸς δὲ τοῖς αὐτοῦ φροντιστηρίοις ἐνησυχάζει, [ἅπερ ἐκ βάρων χειρὶν ἰδίαις καὶ τοῖς περὶ αὐτὸν ἀνήγειρε μαθηταῖς καὶ ναοῦς, τὸν μὲν τῇ θείᾳ καὶ ζωαρχικῇ Τριάδι τὸν δὲ τῷ ἐμῷ Σωτήρι Χριστῷ, ἕτερον δὲ τῇ Θεομήτορι καὶ Πανάγῳ Παρθένῳ ... καὶ ἕτερον αὖθις τῇ Θεοτόκῳ], ὃ δὴ φροντιστήριόν ἐστιν εἰς καταγωγὴν καὶ ἄσκησιν μοναζουσῶν γυναικῶν*». Πρόκειται πάλι γιὰ τὸ φαινόμενο τῆς ἑλξῆς τοῦ ἀναφορικοῦ, ὅπου ἡ ἀναφορική ἀντωνυμία δὲν συμφωνεῖ μὲ τὸ οὐσιαστικό, τὸ ὁποῖο προηγεῖται καὶ στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται, ἀλλὰ μὲ τὸ οὐσιαστικὸ τῆς ἀναφορικῆς πρότασης¹⁰⁷ (ἐδῶ *φροντιστήριον*). Τὸ ἀποδώσαμε ὥς *il demeurait en solitude dans les ermitages et les églises [qu'il avait fondés..., l'une dédiée au Christ Sauveur, [...] une autre dédiée à la Theotokos, qui était un ermitage où des moniales s'adonnaient à l'ascèse*.

Κλείνοντας αὐτὸ τὸν σύντομο σχολιασμό, ἐπισημαίνουμε ὅτι ἡ μεταφραστική μας ἀπόπειρα, ὅπως συνεπάγεται ἀπὸ τὰ προαναφερθέντα, ἔδωσε ἰδιαίτερη προσοχὴ στὴν ἀκριβὴ ἀπόδοση τῶν πηγῶν, ὥστε νὰ μεταφέρει τὸ πνεῦμα καὶ τὸ ὕφος τῶν Βυζαντινῶν λογίων τοῦ 14^{ου} αἰῶνα.

¹⁰⁶ ATHANASIOS PAPADOPOULOS-KERAMEUS, ὁ.π., σσ. 12-13.

¹⁰⁷ Βλ. ἀναλυτικὰ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΣΙΑΡΑ, ὁ.π., σ. 1340.

Βιβλιογραφία

Πηγές

ΓΡΗΓΟΡΑΣ ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, eds L. Schopen - Im. Bekker [CSHB 19], Bonn 1829-1855.

ΚΑΛΟΘΕΤΟΣ ΙΩΣΗΦ, *Βίος και πολιτεία τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἀθανασίου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως* στὸν κώδικα *Athon. Pantocrator* 251, ed. Ἀρχιμ. Ἀθανάσιος Παντοκρατορινός, «Βίος και πολιτεία τοῦ Ἀθανασίου Α΄, Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου (1289-1293 καὶ 1304-1310)», *Θρακικά* 13 (1940), 56-107.

ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι*, ed. A. Failler [CFHB 24], Paris 1984-2000.

ΣΤΟΥΔΙΤΗΣ ΘΕΟΚΤΙΣΤΟΣ, *Βίος Ἀθανασίου* στὸν κώδικα *Iberon* 50, ed. Ἀ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Жития двух вселенских патриархов 14 в. свв. Афанасия I и Исидора I», *Записки Историко-филологического факультета императорскаго С. - Петербургскаго университета* 76 (1905), 1-51.

Μελέτες

ΑΓΟΡΙΤΣΑΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ, *Κωνσταντινούπολη, ἡ πόλη καὶ ἡ κοινωνία στὰ χρόνια τῶν πρώτων Παλαιολόγων (1261-1328)*, KBE (Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέτες 62), Θεσσαλονίκη 2016.

ΚΕΝΤΡΩΤΗΣ ΓΙΩΡΓΟΣ, *Θεωρία καὶ Πράξη τῆς μετάφρασης*, Δίαυλος, Ἀθήνα 1996.

NICOL DONALD, *Οἱ τελευταῖοι αἰῶνες τοῦ Βυζαντίου (1261-1453)*, Ἀθήνα 2012.

Βοηθήματα

LIDDELL HENRY & SCOTT ROBERT, *Λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας*, τ. 7, Πελεκάνος, Ἀθήνα 2006.

LIDDELL HENRY & SCOTT ROBERT, *Λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας*, τ. 8, Πελεκάνος, Ἀθήνα 2006.

ΤΣΙΑΡΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, *Διεξοδικὸ Σύντακτικὸ τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Γλώσσας*, Λάρισα 2012.

<https://www.italie-decouverte.com>

<http://churchesofvenice.com>

Πρωτότυπο κείμενο

Σύντομη Βιογραφία του Πατριάρχη Αθανασίου Α΄

Οι πηγές

Για την ζωή του Πατριάρχη Αθανασίου Α΄ μπορούμε να άντλήσουμε στοιχεία από τρία είδη πηγών, οι οποίες μᾶς παρέχουν συμπίπτουσες και συμπληρωματικές πληροφορίες.

Έχουμε κατ' ἀρχὰς τὶς πρωτογενεῖς ἱστορικὲς ἀφηγηματικὲς πηγές, τὸν Γεώργιο Παχυμέρη (1242-1310) καὶ τὸν Νικηφόρο Γρηγορᾶ (1290-1360)¹⁰⁸, οἱ ὁποῖοι ὁμῶς ἀναφέρονται σχεδὸν μόνο στὰ δεδομένα τῆς ζωῆς τοῦ Αθανασίου Α΄ μετὰ τὸ 1289. Ὁ μὲν στὸ ἔργο *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι*, ποὺ καλύπτει τὴν περίοδο 1255-1308, ἀφιερώνει ἑπτὰ βιβλία στὸν Ἀνδρόνικο Β΄. Δίνει πολλὲς πληροφορίες γιὰ τὸν Πατριάρχη Αθανάσιο Α΄, καθὼς, ἀφ' ἑνός, ἐστιάζει στὰ ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα καί, ἀφ' ἑτέρου, ὡς κληρικὸς¹⁰⁹ εἶχε προσωπικὴ ἐπικοινωνία μὲ τὸν Πατριάρχη. Τοῦ λείπει ὁμῶς ἡ ἀντικειμενικότητα, ἐπεὶ δὲν συμπαθοῦσε¹¹⁰ τὸν Αθανάσιο. Ὁ δὲ συμπληρώνει τὰ κενὰ γιὰ τὴν περίοδο μετὰ τὸ 1307. Διαθέτουμε καὶ δύο ἀγιολογικὲς πηγές τοῦ 14^{ου} αἰῶνα σὲ μορφή *Βίου Αγίων*, γεγονὸς ποὺ μαρτυρεῖ ὅτι πολὺ νωρὶς διαδόθηκε ἡ φήμη τῆς ἀγιοσύνης τοῦ Αθανασίου. Ὁ παλαιότερος χρονολογικὰ *Βίος*¹¹¹, ὁ συγγραφέας τοῦ ὁποῖου ἦταν ἀνώνυμος σύμφωνα μὲ τὰ περισσότερα χειρόγραφα, ἀποδίδεται σύμφωνα μὲ τὸν κώδικα *Χάλκης Αγίας Τριάδος* 64, καὶ βάσει τῶν τελευταίων ἐρευνῶν¹¹², στὸν μοναχὸ καὶ κωδικογράφο Θεόκτιστο Στουδίτη, μαθητὴ τοῦ Αθανασίου, καθὼς ἀναφέρει: «ὡς ἔλεγε πρὸς με»¹¹³. Στὸν ἴδιο ἀνήκει ἐπίσης ἡ πατρότητα ἑνὸς *Εγκωμίου*¹¹⁴ τοῦ Αγίου, ὅπως ἐπίσης καὶ τοῦ *Λόγου*¹¹⁵ γιὰ τὴν ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων του. Ἡ

¹⁰⁸ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΤΟΥ ΓΡΗΓΟΡΑ, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία*, ἐκδ. L. Schopen, Bonn 1829-1855.

¹⁰⁹ Ἦταν διάκονος καὶ δικαιοφύλαξ (χαμηλόβαθμο νομικὸ ἀξίωμα).

¹¹⁰ Ὁ Παχυμέρης εἶχε διαφορετικὴ πνευματικὴ κατεύθυνση ἀπὸ τὸν Αθανάσιο. Βλ. ἀναλυτικὰ σημ. 65, σ. 25.

¹¹¹ Διασώθηκε μετὰ τῶν ἄλλων στὸς κώδικες: *Χάλκης Αγίας Τριάδος* 64 (1313-1330), *Athoniensis Iberon* 50 (1300/1350), *Vaticanus Barberini* 583 (1350/1375). Τὸ κείμενο ἐκδόθηκε ἐν μέρει τὸ 1897 κατὰ τὴν γραφὴ τοῦ *Barberini* 583. Βλ. HIPPOLYTE DELEHAYE: «La vie d'Athanase, Patriarche de Constantinople (1289-1293, 1304-1310)», *Mélanges d'archéologie et d'histoire* 17 (1897), σσ. 39-75. Ἐκδόθηκε πλήρως κατὰ τὴν γραφὴ τοῦ *Iberon* 50 ἀπὸ τὸν ATHANASIOS PAPADOPOULOS-KERAMEUS, «Жития двух вселенских патриархов 14 в. свв. Афанасия I и Исидора I», *Записки Историко-филологического факультета императорского С.-Петербургского университета* 76 (1905), σσ. 1-51 (στὸ ἐξῆς: *Theoctisti Vita*).

¹¹² Βλ. ALICE-MARY TALBOT, *Faith Healing in Late Byzantium. The Posthumous Miracles of the Patriarch Athanasios I of Constantinople by Theoktistos the Stoudite*, Brookline Mas. 1983, σσ. 31-32.

¹¹³ *Theoctisti Vita*, 3.

¹¹⁴ *Εγκώμιον εἰς τὸν ἄγιον Αθανάσιον πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως τὸν νέον*. Τὸ κείμενο βρίσκεται μετὰ τὴν *Vita* στὰ χειρόγραφα ποὺ ἀναφέραμε. Ἔκδοση, ROBERTO FUSTO: «L'Encomio di Teoctisto Studita per Atanasio I di Costantinopoli [BHG 194a-b]», *RSBN* 34 (1997), σσ. 83-153.

¹¹⁵ *Λόγος εἰς τὴν ἀνακομιδὴν τοῦ λειψάνου τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Αθανασίου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως*. Σώζεται στὸν κώδικα *Χάλκης Αγίας Τριάδος* 64. Ἐξεδόθη ἀπὸ τὴν A.M. Talbot (βλ. *Faith Healing in Late Byzantium*, ὁ.π., σσ. 44-123) ποὺ θεωρεῖ ὅτι συντάχθηκε μετὰ τὸ 1330, ἐνῶ ὑπολογίζει ὅτι ὁ *Βίος* καὶ τὸ *Εγκώμιο* γράφτηκαν ἀπὸ τὸν Θεόκτιστο στὴν δεκαετία τοῦ 1320 λίγο μετὰ τὴν κοίμησιν τοῦ Αθανασίου.

δεύτερη άγιολογική πηγή έχει συνταχθεί από τον Ίωσήφ Καλόθετο¹¹⁶, μοναχό που άσκήτευσε άρχικά στην Μονή Έσφιγμένου¹¹⁷, έζησε έπειτα ως έρημίτης και τελικά πήρε μέρος στις ήσυχαστικές έριδες (1340-1344) ως ύποστηρικτής του Γρηγορίου Παλαμᾶ. Άν και δεν ήταν αὐτόπτης μάρτυρας τῆς ζωῆς του Αγίου, και έπομένως δεν παρέχει τόσες λεπτομέρειες, ὅσες ή *Theoctisti Vita*, τὸ κείμενό του έχει ένδιαφέρον καθὼς σὲ κάποια σημεία εἶναι ή μοναδική πηγή που διασώζει ένα γεγονός. Έν κατακλείδι οἱ άγιολογικές πηγές παρέχουν πλούσιες πληροφορίες κυρίως για τὴν ζωή του Άθανασίου πριν από τὴν άνοδο στὸν Οἰκουμενικό Θρόνο (1289), δηλαδή για τὴν μοναστική του πολιτεία. Τέλος σημαντική πηγή για τὸν χαρακτήρα του Άθανασίου Α΄, τὴν ζωή και δράση του μετά τὸ 1289 άποτελεῖ ή ὀγκώδης άλληλογραφία του, ή ὁποία έκδόθηκε έν μέρει από τὴν A.M. Talbot¹¹⁸.

Η ζωή του Αγίου πριν από τὴν άνοδο στὸν Πατριαρχικό Θρόνο

Ο μέλλων Πατριάρχης Άθανάσιος γεννήθηκε περί τὰ ἔτη 1230-1235¹¹⁹ στὴν Άδριανούπολη από εὐσεβεῖς γονεῖς, τὸν Γεώργιο και τὴν Εὐφροσύνη. Ονομάστηκε Άλέξιος στὸ βάπτισμα. Από παιδί δεν ένδιαφερόταν για τὰ ἐγκόσμια, ἀλλὰ ή ψυχὴ του τρεφόταν με τὰ ἱερὰ γράμματα. Ὁρφανὸς από πατέρα, ἐπηρεασμένος από τὸν Βίο του αγίου Άλυπίου του Κιονίτου¹²⁰, φλεγόμενος από θεῖο ἔρωτα, ἐγκατέλειψε τὴν χήρα μητέρα του και τὴν πατρίδα του μεταβαίνοντας στὴν Θεσσαλονίκη, ὅπου ἐγκαταστάθηκε στὸ μοναστήρι του θεῖου του Φιλίππου και ἐκάρη μοναχὸς λαμβάνοντας τὸ ὄνομα Άκάκιος. Αφού παρέμεινε σύντομο χρόνο ἐκεῖ, πήγε στὸ Ἅγιον Ὅρος. Άσκοῦσε ένα διάστημα τὴν ἐρημική ζωή συναναστρεφόμενος με άσκητὲς για πνευματική ὠφέλεια¹²¹. Κατέληξε νὰ κοινοβιάσει στὴν Μονή Έσφιγμένου. Διακρινόταν για τὸν θεῖο ζήλο και τὸ άσκητικό του φρόνημα, τὰ κατεξοχήν πνευματικά γνωρίσματά του σὲ ὅλη τὴν ζωή. Μεταξύ ἄλλων άσκητικῶν κατορθωμάτων ἀναφέρεται πὼς βάδιζε ξυπόλυτος ἀκόμα και τὸν χειμῶνα και στὴν παγω-

¹¹⁶ ΙΩΣΗΦ ΚΑΛΟΘΕΤΟΥ, «Βίος και Πολιτεία του Άθανασίου Α΄, Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου (1289-1293 και 1304-1310)», έκδ. Αρχμ. Άθανάσιος Παντοκρατορινός, *Θρακικά* 13 (1940), σσ. 56-107 (στὸ ἐξῆς *Calothesi Vita*). Τὸ κείμενο σώζεται στὸν κώδικα *Athoniensis Pantocrator* 251 (14^{ου} αἰῶνα) και χρονολογεῖται μετά τὸ 1347.

¹¹⁷ *Calothesi Vita*, 29: «Αὕτη (ή Μονή Έσφιγμένου) και ἡμᾶς πνευματικῶς ὠδινει». Έφ' ὅσον ὁ μέλλων Πατριάρχης Άθανάσιος εἶχε μείνει στὴν Έσφιγμένου στὴν ἀρχὴ τῆς μοναστικῆς του πολιτείας, θεωροῦμε ὅτι μπορούσε ὁ Ίωσήφ νὰ λάβει ἀξιόπιστες πληροφορίες από μοναχοὺς τῆς Μονῆς.

¹¹⁸ Βλ. ALICE-MARY TALBOT, *The Correspondence of Athanasius I Patriarch of Constantinople. Letters to the Emperor Andronicus II, Members of the Imperial Family and Officials*, Washington, D.C. 1975. Έπλέχτηκαν στὴν έκδοση αὐτὴ οἱ πρώτες 115 ἀνάμεσα στὶς 181 ἐπιστολὲς του Πατριάρχου Άθανασίου που σώζονται στὸν κώδικα *Vaticanus Graecus* 2219. Οἱ περισσότερες ἀπευθύνονται στὸν Ἀνδρόνικο Β΄.

¹¹⁹ Βλ. ALICE-MARY TALBOT, «The Patriarch Athanasius (1289-1293; 1303-1309) and the Church», *DOP* 27 (1973), σ. 16. Ο ὑπολογισμὸς τῆς Talbot μᾶς βρίσκει σύμφωνους ἐφ' ὅσον τὸ 1275 κατὰ τὴν ἐναρξὴ τῶν διωγμῶν του Πατριάρχου Βέκκου ὁ Άθανάσιος εἶχε περάσει περίπου 25 χρόνια στὸ μοναστικὸ στάδιο και με δεδομένο ὅτι μετέβη στὸ Ἅγιον Ὅρος ὡς ἔφηβος (βλ. *Calothesi Vita*, 16: «ἄχρι γεννείου λαχνώσεως»). Τὸ ἔτος 1235 ἀποτελεῖ λοιπὸν *terminus ante quem* για τὴν γέννησή του.

¹²⁰ Η μνήμη του αγίου στυλίου Άλυπίου τελεῖται στὶς 26 Νοεμβρίου.

¹²¹ *Theoctisti Vita*, 3: «συλλέγων πανταχόθεν ὡς φιλεργὸς τὰ χρήσιμα μέλισσα ἐπὶ τε τοῖς καταμόνας μόνως μόνῃ προσομιλοῦσι Θεῷ».

νιά¹²², ἀγρυπνοῦσε ὅλη τὴν νύχτα καὶ ὅταν ἀναζητοῦσε λίγη ἀνάπαυση δὲν κοιμόταν ποτὲ σὲ κλίνη¹²³, κράτησε τὴν ἀλυσία καὶ ἄκρα νηστεία μὲ ἀπόλυτη ἀποχή ἀπὸ λάδι καὶ κρασί γιὰ τρία ἔτη¹²⁴. Ἔτσι τὰ χρόνια τῆς δοκιμασίας του στὴν Μονὴ Ἐσφιγμένου ζυμώθηκε στὴν ἄσκησι, στέρησι καὶ κακοπάθειᾳ χωρὶς νὰ παραμελήσῃ τὴν ὑπακοή καὶ τὴν διακονία, ἀφοῦ ἐκπλήρωνε μὲ προθυμία κάθε διακόνημα ποῦ τοῦ ἀνέθεταν. Ἐξυπηρέτησε τοὺς ἀδελφούς ὡς τραπεζοκόμος γιὰ δύο χρόνια. Συνοψίζοντας, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ὁ ἀδελφὸς Ἀκάκιος ἦταν κανόνας ἀρετῆς, ἀγωνιστὴς μοναχὸς καὶ καλὸς κοινοβιάτης. Ὅμως φαίνεται ὅτι τέτοια ἀγγελικὴ βιοτὴ δίχασε τὴν ἀδελφότητα. Ἔτσι, ἐξ αἰτίας τοῦ φθόνου τῶν μὲν καὶ τῆς εὐλάβειας τῶν δέ, ἀναχώρησε ἀπὸ τὴν Μονὴ καὶ ξεκίνησε μακρόχρονο προσκυνηματικὸ ταξίδι.

Ὁ μοναχὸς Ἀκάκιος μετέβη ἀρχικὰ στὰ Ἱεροσόλυμα, γιὰ νὰ προσκυνήσῃ τὸν Πανάγιό Τάφο, ἔπειτα στὴν ἔρημο τοῦ Ἰορδάνη συλλέγοντας πνευματικὸ πλοῦτο ἀπὸ τοὺς ἀσκουμένους ἐκεῖ θεοφόρους πατέρες. Τὰ βήματά του κατευθύνθηκαν κατόπιν στὴν Μικρὰ Ἀσία, στὰ ἅγια βουνὰ καὶ φημισμένα μοναστικὰ κέντρα τῆς ἐποχῆς, ὅπως στὸ Λάτρος¹²⁵ καὶ στὸ Ὅρος Ἀγίου Αὐξεντίου¹²⁶, ὅπου συνέχισε τὸ ἀσκητικὸ του τυπικὸ: ὕπνος ἐλάχιστος, τροφή λιτή, μελέτη τῶν Γραφῶν ἀδιάλειπτη, νέκρωση τῆς σαρκός. Τελικὰ εἰσήλθε στὴν Μονὴ Ἀγίου Λαζάρου στὸ Ὅρος Γαλήσιον κοντὰ στὴν Ἐφεσο. Ὑπόδειγμα γιὰ ὅλους, διδάσκοντας τόσο μὲ τὶς πράξεις ὅσο καὶ μὲ τὴν σιωπή, ἦταν πρῶτος στὴν ἀκουλουθία καὶ πρῶτος στὴν διακονία κάνοντας καὶ τὸ καλὸ ἐν κρυπτῷ¹²⁷. Ὑστερα ἀπὸ ὀκτὼ χρόνια ἐνάρετης ζωῆς ἀξιώθηκε νὰ λάβῃ τὸ Μεγάλον Σχῆμα καὶ μετονομάστηκε Ἀθανάσιος. Ἐν συνεχείᾳ χειροτονήθηκε διάκονος καὶ ἱερέας παρὰ τὴν θέλησή του¹²⁸. Ἔμεινε ἄλλα δέκα χρόνια στὴν Μονή, μελετώντας μὲ σπουδὴ ἁγιοπατερικὰ βιβλία¹²⁹ καὶ ἐκτελώντας τὸ διακόνημα τοῦ Τυπικάρι¹³⁰. Ἐβίωσε τότε ἕνα θεῖο γεγονός πρόρρησης ποῦ τὸν συγκλόνισε καὶ προανήγγειλε τὴν μέλλουσα πατριαρχία του¹³¹. Κατὰ τὸ ἔτος 1278 ὁ πόθος τῆς ἡσυχίας τὸν ὁδήγησε

¹²² *Theoctisti Vita*, 4: «γυμνοποδὼν ἐν χειμῶνι καὶ παγετῷ». Κράτησε αὐτὸ τὸ τυπικὸ καὶ ὅταν ἐγίνε Πατριάρχης.

¹²³ *Theoctisti Vita*, 3: «οὔτε κλίνη καὶ σκίμποδι παρ' ὅλον τὸν τῆς ζωῆς αὐτοῦ χρόνον ἐχρήσατο».

¹²⁴ *Theoctisti Vita*, 4: «ἐλαίου γὰρ ἢ οἴνου ἐπὶ τριετίαν οὐκ ἀτεγεύσατο».

¹²⁵ Τὸ Λάτρος βρίσκεται στὴν Καρία βορειανατολικά ἀπὸ τὴν Μίλητο. Ἐπρόκειτο γιὰ παραδοσιακὸ μοναστικὸ κέντρο, τὸ ὁποῖο εἶχε βρεθεῖ πάλι ἐν ἁκμῇ κατὰ τὴν περίοδο τῆς Αὐτοκρατορίας τῆς Νίκαιας (1206-1261). Βλ. Α.-Μ. TALBOT, «Latros (Λάτρος)», *ODB*, τ. 2, σσ. 1188-1189.

¹²⁶ Νοτιανατολικά ἀπὸ τὴν Χαλκηδὼνα τὸ Ὅρος ὀφείλει τὴν ὀνομασία του στὸν ἀσκήσαντα ἐκεῖ τὸν 5^ο αἰῶνα Ἅγιο Αὐξέντιο. Μαρτυρεῖ μακρὰ μοναστικὴ παράδοση, τόσο ἐρημικὴ ὅσο καὶ κοινοβιακὴ ἕως τὸν 12^ο αἰῶνα. Ὑστερα ἀπὸ περίοδο παρακμῆς ὁ μοναχισμὸς ἄνθισε πάλι τὸν 13^ο αἰῶνα στὶς Μονὲς Ἀγίου Στεφάνου, Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ, κ.λπ. Βλ. Α.-Μ. TALBOT, «Auxentios, mount», *ODB*, τ. 1, σσ. 236-237.

¹²⁷ *Theoctisti Vita*, 7: «ἀθήρα συνάγων τὰ τῶν ἀδελφῶν περιβόλαια [...] καὶ ρύπτων ταῦτα καὶ ἀποπλύνων μάλα καλῶς».

¹²⁸ *Theoctisti Vita*, 7: «οὐχ ἐκὼν ἀλλὰ βιασθεὶς, οὐ διώξας τὴν τιμὴν ἀλλ' ὑπὸ τῆς τιμῆς διωχθεὶς». Κοινὸ χαρακτηριστικὸ τῶν Ἀγίων, ποῦ ἀπέφευγαν δόξα καὶ τιμές.

¹²⁹ Βλ. *Theoctisti Vita*, 7. Ἐκμεταλλεῦθηκε τὴν πλούσια βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς διαβάζοντας μερικὰ βιβλία τρεῖς ἢ τέσσερες φορές, γεγονός ποῦ ἀντικρούει τὴν γνώμη τοῦ Γρηγορά γιὰ ἀπαιδευσίαν τοῦ Ἀθανασίου.

¹³⁰ *Calothesi Vita*, 54: «ἱερατεύειν ἐκρίθη Θεῷ εἰς τὴν ἐκκλησίαν ἰθύνειν καλῶς ἑαυτὸν ἀπασχόλει».

¹³¹ *Theoctisti Vita*, 8: «τῇ εἰκόνι τούτου (τοῦ Χριστοῦ) ἐνατενίζων μετὰ δακρύων ἐπὶ σταυροῦ τεταμένη, τοῦ φρικτοῦ καὶ ἀκούσματος καὶ θεάματος, φωνῆς ἀκούει φρικτῆς, φρικτῶς ἐκ τῆς εἰκόνος λεγούσης “Ἐπειδὴ φύλεις με, λοιπὸν Ἀθανάσιε, ποιμανεῖς μοι λαὸν περιούσιον”».

πάλι στὸν Ἀθωνα, ὅπου ἀσκήτευσε μόνος, ὑπομένοντας μὲ καρτερία πόλεμο ἀπὸ τοὺς δαίμονες¹³². Ἐπικρατοῦσε τεράστια ἀναταραχὴ καὶ διχασμὸς στὴν Ἐκκλησίᾳ λόγῳ τῆς ἐπιμονῆς τοῦ Αὐτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ καὶ τοῦ Πατριάρχου Ἰωάννου Βέκκου νὰ ἐπιβάλουν τὴν Ἑνωσι. Οἱ διώξεις κατὰ τῶν Ἀγιορειτῶν, ποὺ ἀποτελοῦσαν παράγοντα τοῦ ἀνθενωτικοῦ πόλου, ἀνάγκασαν τὸν Ἀθανάσιο νὰ ἐπιστρέψει στὸ Γαλήσιον, ὅπου ἀνέλαβε δράση ἀνθενωτικὴ¹³³. Ὑστερα μετέβη στὸ Ὅρος Γάνος τῆς Θράκης¹³⁴. Ἐπειδὴ ἄρχισαν νὰ συρρέουν πρὸς αὐτὸν μαθητές, ἐλκόμενοι ἀπὸ τὴν φήμη του ὡς ἀσκητοῦ καὶ ὑπερμάχου τῆς Ὁρθοδοξίας, ἵδρυσε ἓνα μοναστήρι, τὴν λεγόμενη *Νέα Μονή*. Στὴν διδασκαλία του ἐπεσήμαινε τὸ ἔλεος καὶ τὴν ἐγκράτεια¹³⁵ – θέματα ποὺ θὰ τονίσει καὶ ὡς Πατριάρχης –, τὴν ἀγάπην καὶ ταπείνωσιν, τὴν ὑπακοή. Οἱ ὑποτακτικοὶ του διακρίθηκαν ὡς σκευὴ ἐκλογῆς καὶ ἀναδείχτηκαν προικισμένοι ἀπὸ τὸν Θεὸ μὲ ὑψηλὰ χαρίσματα (τέλεια μέχρι θαύματος ὑπακοή, προορατικὸ χάρισμα).

Λόγῳ τῆς ἀνθενωτικῆς του στάσης κλήθηκε στὴν Βασιλεύουσα γιὰ ἀνάκρισιν καὶ ὑπέστη τὴν ὀργὴν τοῦ Μιχαήλ Η΄ καὶ βασανιστήρια¹³⁶, γεγονὸς ποὺ ἐπιτρέπει νὰ ἐντάξουμε τὸν Ἅγιον Ἀθανάσιο ἀνάμεσα στοὺς ὁμολογητὰς τῆς Ἐκκλησίας¹³⁷. Μὲ τὸν θάνατο τοῦ Αὐτοκράτορα (1282) διαφοροποιήθηκε ἡ ἐκκλησιαστικὴ κατάστασις, καθὼς ὁ διάδοχος, ὁ Ἀνδρόνικος Β΄ προέβη ἀμέσως στὴν ἀποκήρυξιν τῆς Ἑνώσεως καὶ στὴν ἀποκατάστασιν τῆς Ὁρθοδοξίας. Περὶ τὸ ἔτος 1283 ὁ Ἀνδρόνικος γνώρισε¹³⁸ τὸν Ἀθανάσιο καὶ ἐντυπωσιάστηκε τόσο ἀπὸ τὴν ἀγιότητά του, ὥστε τοῦ πρότεινε νὰ ἐγκατασταθεῖ στὸν Ξηρόλοφο¹³⁹ τῆς Κωνσταντινούπολης, προκειμένου νὰ τὸν συναντᾷ τακτικὰ¹⁴⁰. Ἡ παρουσία τοῦ Ἀθανασίου μεταξὺ τῶν ἐπισκόπων στὴν β΄ Σύνοδο τῶν Βλαχερνῶν (1285), καίτοι ὁ ἴδιος δὲν εἶχε τὸ ἀξίωμα τῆς ἀρχιεροσύνης, μαρτυρεῖ τὸ αὐξημένο κύρος καὶ τὴν ἐπιρροήν του. Παριστάμενος στὴν Σύ-

¹³² *Theoctisti Vita*, 8: «μόνος μόνῳ προσομιλῶν Θεῷ [...] καὶ τὰς ἐκ τῆς τῶν δαιμόνων διηγεοῦς ἐπιθέσεως ἐπιφερομένας ἀκίδαζ». Σῳζεται μέχρι σήμερον σπῆλαιον, ὅπου κατὰ τὴν παράδοσιν ἔμεινε ὁ Ἅγιος, καθὼς καὶ ναύσκος στὴν μνήμη του στὴν περιοχὴ τῆς Μονῆς Ἰβήρων.

¹³³ *Theoctisti Vita*, 9: «κοινολογεῖται περὶ τῆς νεοφανοῦς αἰρέσεως, συμβούλοις χρηταί τοις ὑπερέχουσι [...] τὸ μὴ συνθέσθαι τῇ κοινωνίᾳ τοῦ μνημοσύνου τοῦ μαροῦ πάπα».

¹³⁴ Κοντὰ στὸν τόπον καταγωγῆς του.

¹³⁵ *Theoctisti Vita*, 11: «τὸ σιτεῖσθαι τῆς ἡμέρας ἅπαξ δεῖ τὸν μονάζοντα».

¹³⁶ *Calothesi Vita*, 67: «τοῦ βασιλέως κελεύσαντος καὶ μέλην ῥάβδοις ξανόμενα».

¹³⁷ *Theoctisti Vita*, 12: «σὺν ὁμολογηταῖς καὶ μάρτυσι συνηρίθημα».

¹³⁸ Ἡ γνωριμία πραγματοποιήθηκε ἀπὸ τὸν *μέγα δρουνγάριο* Ἀνδρόνικο Ἡεροπόλιν, ἐνῶ ὁ Ἀθανάσιος δὲν ἦταν ἄγνωστος στὴν βασιλικὴ οἰκογένεια, καθὼς εἶχε γνωρίσει τὸν πορφυρογέννητο Κωνσταντῖνο κατὰ τὴν ἐκστρατεία του στὴν Δύση (1280). Βλ. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *ὁ.π.*, 3, VII, 37. Μποροῦμε νὰ εἰκάσουμε ὅτι ἡ πρώτη συνάντησί τους ἔγινε κατὰ τὴν μεταφορὰ τῆς σωροῦ τοῦ Μιχαήλ Η΄ (Δεκέμβριος 1282) στὴν *Νέα Μονή*, καθὼς ὁ Ἀνδρόνικος θὰ εἶχε πιθανὸν μεταβεῖ ἐκεῖ γιὰ νὰ προσκυνήσει τὸ λείψανον τοῦ πατέρα του (βλ. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *ὁ.π.*, 2, VI, 36). Τὸ θέμα παραμένει ἀνοικτό.

¹³⁹ Στὸ παλαιὸ μοναστήρι τοῦ Μεγάλου Λογαριαστοῦ ΝΔ τῆς Πόλης ποὺ πῆρε ὕστερα τὸ ὄνομα τοῦ Πατριάρχου Ἀθανασίου. Βλ. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *ὁ.π.*, 3, VII, 37.

¹⁴⁰ Ὁ Παχυμέρης ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Ἀθανάσιος ἀνῆκε στὸν στενὸν κύκλον τοῦ Αὐτοκράτορα. Βλ. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *ὁ.π.*, 3, VIII, 13: «ἐν τοῖς πρώτοις τῶν γνωρίμων». Ἐχει ἐνδιαφέρον ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Ἀθανάσιος μπῆκε στὸν κύκλον τοῦ παλατιοῦ. Μολονότι ἀνθενωτικὸς καὶ διωγμένος ἀπὸ τὸν Μιχαήλ Η΄, ἐν τούτοις γίνεται οἰκείος μὲ τὸν πορφυρογέννητο Κωνσταντῖνο, καὶ ὕστερα μὲ τὸν Ἀνδρόνικο. Δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶχε γίνει ἀπὸ τότε πνευματικὸς τοῦ Ἀνδρόνικου. Ἡ ὑπόθεσις ἱστατεῖ περαιτέρω ἔρευνα. Ἐχει ἐνδιαφέρον ἐπίσης ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος στὴν κλίνη τοῦ θανάτου τὸ 1304 ἐξομολογήθηκε στὸν Πατριάρχου Ἀθανάσιο καὶ ἐκάρη μοναχὸς μὲ τὸ ὄνομα Ἀθανάσιος σὲ ἐνδειξὴ εὐλάβειας πρὸς αὐτόν. Βλ. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *ὁ.π.*, 4, XI, 22.

νοδο, ὁ Ἀθανάσιος συνέβαλε στὴν εἰρήνευση καὶ ἐνότητα τῶν πνευμάτων καὶ στὴν ὑπεράσπιση τοῦ ὀρθοῦ δόγματος¹⁴¹. Κατὰ τὴν πατριαρχία τοῦ Γρηγορίου Β΄ εἰκάζεται ὅτι ἀσχολεῖτο μὲ τὰ δεδομένα τῆς Μονῆς καὶ τὴν καθοδήγηση τῶν πνευματικῶν του τέκνων, ἐνῶ παράλληλα παρακολουθοῦσε τὰ ἐκκλησιαστικὰ καθέκαστα.

Μετὰ τὴν παραίτηση τοῦ Πατριάρχου Γρηγορίου Β΄ (Ιούνιος 1289) ὁ Ἀνδρόνικος Β΄ ἐξασφάλισε τὴν ἐκλογή στὸν Πατριαρχικὸ Θρόνον τοῦ μεγαλοσχήμου Ἀθανασίου μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι αὐτὸς ὁ εὐσεβὴς καὶ ἀσκητικὸς μοναχὸς θὰ γινόταν ἀποδεκτὸς ἀπὸ ὅλους, τόσο τοὺς Ἀρσενιάτες ὅσο καὶ τοὺς Ἰωσηφίτες. Ἔτσι, ὅταν ἦρθε τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου, σύμφωνα μὲ τὴν ὁπτασία ποὺ εἶχε δεῖ πολλὰ χρόνια πρὶν, ἀνῆλθε ὁ Ἀθανάσιος στὸ ὑψηλότετο ἀξίωμα τῆς ἱεραρχίας τῆς Ἐκκλησίας παρὰ τὴν ἀντίρρηση τοῦ καὶ τὴν προτίμηση τῆς ταπεινῆς καὶ κατὰ μόνας μοναστικῆς ζωῆς¹⁴², καὶ μόνον λόγῳ ὑπακοῆς στὴν Ἐκκλησία. Στὸ διάστημα τῆς κένωσης τοῦ Θρόνου ἕως τὴν ἐνθρόνιση¹⁴³ τοῦ νέου Ποιμενάρχου (Ιούνιος-Οκτώβριος 1289), λόγῳ τοῦ θορύβου σχετικὰ μὲ τὴν αὐστηρότητα τοῦ μοναχοῦ Ἀθανασίου, ὁ Αὐτοκράτορας διοργάνωσε δύο συνελεύσεις, ὥστε νὰ ἀκούσει τὰ ὑπὲρ καὶ τὰ κατὰ σχετικὰ μὲ τὴν πιθανότητα ἐπιλογῆς τοῦ Ἀθανασίου. Ἡ ἀπόφαση τοῦ Ἀνδρονίκου ἔληξε τὸ θέμα ὑπὲρ τοῦ Ἀθανασίου. Ὁ ἴδιος μετὰ τὴν συγκατάθεσή του δὲν ἔσπευσε πρὸς τὸ ἀξίωμα, ἀλλὰ ἐτοιμάστηκε πνευματικὰ ἐν συνειδήσει τῆς μεγάλης εὐθύνης¹⁴⁴.

Ἡ πρώτη πατριαρχία τοῦ Ἀθανασίου Α΄ (1289-1293)

Οἱ ἀγιολογικὲς πηγὲς μᾶς βεβαιώνουν ὅτι ἡ ἐκλογή τοῦ μοναχοῦ Ἀθανασίου ὡς Πατριάρχου ἔγινε καὶ κατὰ τὴν θεία βούληση, μάλιστα μὲ ἐπιφοίτηση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος¹⁴⁵, καὶ ὁμοφώνως καὶ ὁμοψύχως, ἀφοῦ καὶ ὁ βασιλέας καὶ οἱ ἐπίσκοποι καὶ ἡ Σύγκλητος καὶ ὁ κληρὸς καὶ οἱ ἀξιωματοῦχοι καὶ οἱ μοναχοὶ καὶ ὁ λαὸς τὸν ἀποδέχτηκαν ἀπὸ κοινού¹⁴⁶. Πρόκειται

¹⁴¹ *Calothesi Vita*, 74: «Παρὴν δὴ τῇ συνόδῳ [...], ἡ τῶν ὀρθῶν εὐθύτης δογμάτων, ὁ τῆς Ἀθανασίας ἐπώνυμος [...] τοὺς ἄλλους τῇ τοῦ Χριστοῦ συμφρονεῖν».

¹⁴² *Theoctisti Vita*, 16: «ἀρκεῖ μοι [...] ζῆν οὕτως, [...] καθάπερ ἐπὶ λεπτῆς σχεδίας διαπεραιουμένῳ μικρὸν τι πέλαγος καὶ μικρὰν τὴν ἐκεῖθεν μονὴν τῷ πενήρῳ τῆς ἐντεῦθεν πολιτείας κατακτωμένῳ». *Calothesi Vita*, 76: «Ἀρκεῖ μοι τὸ κατ' ἐμᾶντον ζῆν καὶ ἡ ἐκ νέου σύντροφος ἐρημία».

¹⁴³ Ἡ διαδικασία τῆς ἐκλογῆς Πατριάρχου εἶχε τρεῖς φάσεις: μετὰ τὴν ἐπιλογή τριῶν ὑποψηφίων ἀπὸ τὴν Σύνοδο γινόταν τὸ μήνυμα τοῦ Αὐτοκράτορα (δηλαδὴ ἡ ἐπιλογή του, τὴν ὁποία ἔκανε γνωστὴ στὸν ἐκλεκτό), ἀκολουθοῦσε (ἂν ὁ ὑποψήφιος δεχόταν) ἡ πρόβλησις (τελετὴ ποὺ λάμβανε χώρα στὸ Μεγά Παλάτιον στὸ Τρίκλινο τοῦ Ἰουστινιανοῦ), κατὰ τὴν ὁποία ὁ ὑποψήφιος δεχόταν ἀπὸ τὸν Αὐτοκράτορα τὰ σύμβολα τοῦ ἀξιώματός του, τὴν ῥάβδο, κ.λπ.), καὶ τελικὰ ἡ ἐνθρόνιση στὴν Ἁγία Σοφία. Ἀναλυτικὰ γιὰ τὴν τελετὴ, βλ. JEAN VERPEAUX, *Pseudo-Kodinos, Traité des offices*, Paris 1966, σσ. 277-281.

¹⁴⁴ *Theoctisti Vita*, 17: «παρεσκεύαζεν ἑαυτὸν εἰς ὑποδοχὴν τοῦ θείου χαρίσματος».

¹⁴⁵ *Theoctisti Vita*, 16: «ὁ κρατὼν πάντα νεύματι, κινεῖ δὲ καὶ τοὺς διαβεβημένους ἐπ' εὐσεβείᾳ καὶ ἀρετῇ θεοῦ ἄνδρας καὶ τῶν ἀρχιερέων καὶ ἱερέων τοὺς πνευματικωτέρους [...] τῆς τελευτάτης ἀρετῆς τε καὶ τάξεως τὴν κρίσιν ἀσφαλῆ καὶ ἀνόθευτον θειοτέρα τινὶ ἐπιτινοῖα προσειληφότεων».

¹⁴⁶ Βλ. *Calothesi Vita*, 75.

σαφῶς γιὰ ὑπερβολή, καθὼς καὶ οἱ τρόποι τοῦ μοναχοῦ Ἀθανασίου καὶ ἡ φήμη του ὡς αὐστηροῦ ἀσκητῆ, ἀκόμα καὶ ἡ ἀνθηνωτικὴ του στάση δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ ἀρέσουν στοὺς πάντες¹⁴⁷.

Ἡ ἐκλογή καὶ ἡ ἄφιξή του προκάλεσαν “σεισμό” στὸ Πατριαρχεῖο καὶ σηματοδότησαν ῥήξη μετὰ τὴν παράδοση καὶ τὸ τυπικὸ τῆς Αὐλῆς καὶ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας. Ἐφτάσε πεζός¹⁴⁸, φορώντας τὸ φθαρμένο του ῥάσο. Εὐρισκόμενος στὴν κορυφὴ τῆς ἱεραρχίας, δὲν ἄλλαξε τὸν τρόπο ζωῆς του¹⁴⁹, παρέμεινε ἀληθινὸς μοναχός: ἀναπαυόταν στὴν ἀπλότητα, στὴν λιτότητα, στὴν ἀκτημοσύνη. Ἔτσι, ἀντὶ νὰ διαμένει συνεχῶς στὸν Πατριαρχικὸ Οἶκο, προτιμοῦσε νὰ φιλοξενεῖται κατὰ καιροὺς στὴν Μονὴ τῆς Χώρας¹⁵⁰ σὲ ἀπλὸ κελλί ὑπομένοντας μετὰ αὐταπάρνηση καὶ χιοῦμορ τὸν ἄνεμο καὶ τὴν ὑγρασία¹⁵¹, δὲν κυκλοφοροῦσε ποτὲ ἔφιππος, φοροῦσε παλαιὰ ροῦχα, γεγονὸς ποὺ προκαλοῦσε τὴν ἀγανάκτηση τοῦ Παχυμέρη¹⁵².

Παραλαβὼν τὴν Ἐκκλησία ἀφ’ ἐνὸς πληγωμένη καὶ διχασμένη ἀπὸ τὶς ἐκκλησιαστικὰς ἐριδες καὶ ἀφ’ ἑτέρου σὲ ἠθικὴ κατάπτωση¹⁵³, ὁ νέος Πατριάρχης δὲν ἀμέλησε τὸ καθήκον του, ἀλλὰ, ὡς καλὸς ἰατρός ποὺ μετὰ τὴν διάγνωση δίνει ταχέως τὰ κατάλληλα φάρμακα, ἀνέλαβε ἀμέσως δράση, ὥστε νὰ διορθώσει τὴν κατάστασι¹⁵⁴. Οἱ ἐνέργειές του ἀφοροῦσαν: πρῶτον, στὴν ἐπαναφορὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ μοναστικῆς τάξης (ἀπαίτησε ἀπὸ τοὺς ἐπισκόπους νὰ ἐπιστρέψουν στὶς ἑδρες τοὺς¹⁵⁵, ἀντὶ νὰ διαβιοῦν ἀσκόπως στὴν Βασιλεύουσα, ἀπὸ τοὺς μοναχοὺς νὰ παραμείνουν στὸ μοναστήρι τους, τηρώντας τὶς ὑποσχέσεις τῆς κουρᾶς), δεύτερον, στὴν ἀποκατάστασι γενικὰ τῆς ἠθικῆς τά-

¹⁴⁷ Ὁ Παχυμέρης ζωγραφίζει τὸν Πατριάρχη μετὰ μελανὰ χρώματα. Ἡ στάσι του ἐξηγεῖται ἐν μέρει, ἂν λάβουμε ὑπόψη ὅτι ἀντιπροσώπευαν δύο διαφορετικὰ μοντέλα: ἀπὸ τὴν μία, ὁ Παχυμέρης, προικισμένος μετὰ φιλοσοφικὴ καὶ κοσμικὴ ἐκπαίδευσιν, ἀριστοκράτης, συμβιβαστικὸς σχετικὰ μετὰ τὴν Ἑνωσι, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὁ Πατριάρχης Ἀθανάσιος, ἀπὸ παιδὶ μοναχός, πλουτισμένος μετὰ ἀγιοπατερικὴ, ἀνωθεν σοφία, ἀπλὸς στοὺς τρόπους του, ἀνθηνωτικός. Τὸ χάσμα ἦταν μεγάλο. Ἐπὶ πλέον ὁ Παχυμέρης ἦταν φίλος μετὰ τὸν διαμένοντα στὴν Κωνσταντινούπολιν Πατριάρχη Ἀλεξανδρείας Ἀθανάσιον, σφοδρὸ ἀντίπαλον τοῦ Πατριάρχου Ἀθανασίου.

¹⁴⁸ Κατὰ τὸ τυπικὸ ὁ νέος Πατριάρχης μετὰ τὴν πρόβλησιν ἔπρεπε νὰ προσέρχεται ἔφιππος στὴν Ἁγία Σοφία γιὰ τὴν ἐνθρόνισιν. Εἰδικότερα, βλ. JEAN VERPEAUX, *ὁ.π.*, σσ. 280-281. Προκύπτει αὐθόρμητα ἡ σύγκρισιν μετὰ τὸν Πατριάρχη Γρηγόριον Β΄, ὁ ὁποῖος πῆγε ἔφιππος νὰ ὑποβάλει τὴν παραίτησίν του. Βλ. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *ὁ.π.*, 3, VIII, 7.

¹⁴⁹ Βλ. JOHN L. BOOIAMRA, *Church Reform in the late Byzantine Empire*, Θεσσαλονίκη 1982, σσ. 44-45, JOSEPH GILL, «Emperor Andronicus II and Patriarch Athanasius I», *Βυζαντινὰ* 2 (1970), σ. 13.

¹⁵⁰ Ἡ ἐπιλογή του τῆς Μονῆς τῆς Χώρας, ἐκτὸς τοῦ ἀστικοῦ κέντρου, μαρτυρεῖ τὴν προτίμησίν του γιὰ ἀπομόνωσιν καὶ ἀφάνειαν. Στὶς ἀρχὰς τοῦ 13^{ου} αἰῶνα ἡ Μονὴ βρισκόταν σὲ κακὴ κατάστασι, καθὼς σύμφωνα μετὰ τὸν Γρηγορᾶ ἀνακαινίστηκε «ἰδίῳι ἀναλώμασι» ἀπὸ τὸν *Μεγάλο λογοθέτη* Θεόδωρον Μετοχίτη τὸ 1316. Βλ. ΓΡΗΓΟΡΑΣ, *ὁ.π.*, 1, IX, 13, καὶ TALBOT, *The Correspondence of Athanasius I*, *ὁ.π.*, σ. 316.

¹⁵¹ TALBOT, *ὁ.π.*, ἐπιστ. 11, σ. 26: «εἰ ἦν δυνατὸν χωρεῖν ἐν αὐτῇ τὸν ὑπ’ ἀνέμου κινούμενον μύλων, οἱ μοναχοὶ τῆς Χώρας πολλὰν ἐκέρδανον ἄλευρον [...] καταναγκάσω ὑπὲρ δύναμιν ἐμαυτὸν πρὸς τὸ ψύχος καὶ τὴν ὑγρότητα».

¹⁵² Βλ. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *ὁ.π.*, 3, VIII, 13.

¹⁵³ *Theoetisti Vita*, 17: «ἐπὶ πολλὴν ῥαθυμιοθεσίαν τε καὶ χερσομανήσαντες ἐξ ἀναρχίας».

¹⁵⁴ *Calotheti Vita*, 79: «Οὐκ ἐπανυστάζει, οὐ καταρραθυμεῖ [...] τοὺς τῶν ἱατρῶν ἀρίστους εὐθὺς μιμεῖται, οἱ τὰς νόσους πρῶτον καλῶς διασκεψάμενοι, οὕτω τὰ φάρμακα προσηκόντως προσάγουσιν».

¹⁵⁵ Βλ. ΓΡΗΓΟΡΑΣ, *ὁ.π.*, 1, VI, 5. Ἐπρόκειτο κυρίως γιὰ τοὺς ἐπισκόπους τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, σχολάζοντες στὴν Πόλιν λόγῳ τῆς δυσμενοῦς κατὰστασις στὴν περιοχὴ.

ξης¹⁵⁶ καὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς μέσα στὴν κοινωνία, καὶ τρίτον, στὴν ἐπιδίωξη τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης καὶ τὴν ὑπεράσπιση τῶν πενήτων.

Δὲν θὰ ἐπιμείνουμε ἐδῶ σ' αὐτὰ τὰ θέματα, ἐπειδὴ θὰ ἀναπτύξουμε ἀναλυτικὰ τὶς μεταρρυθμίσεις τοῦ Πατριάρχου παρακάτω. Θὰ ἐπισημάνουμε ὅμως ὅτι ὁ Ἀθανάσιος δὲν ἦταν ἄνθρωπος τοῦ συμβιβασμοῦ. Ἐμοιαζε μὲ τοὺς Προφῆτες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, οἱ ὁποῖοι, πλήρεις θεοῦ ζήλου, ἔλεγχαν ἀπαύστως, πολεμώντας τὴν ἀδικία, τὴν ἀπιστία καὶ τὴν διαφθορά τοῦ λαοῦ Ἰσραὴλ καὶ κηρύσσοντας τὴν μετάνοια πρὸς ἀποφυγὴ τῆς ὀργῆς τοῦ Θεοῦ. Στὴν πρώτη θητεία του ὁ Ἀθανάσιος ἀσχολήθηκε κυρίως μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴ τάξη καὶ ἀνέλαβε ἀγῶνα ἐναντίον τῆς ἐκκοσμίκευσης καὶ χαλάρωσης τῆς μοναστικῆς ζωῆς. Παρατηρεῖ σωστὰ ὁ Παχυμέρης ὅτι ὁ Πατριάρχης ἤθελε νὰ ἀναιρέσει τὴν χλιαρότητα¹⁵⁷. Δυστυχῶς τὰ ἔτη 1290-1293 ὁ Ἀνδρόνικος, εὐρισκόμενος σὲ ἐκστρατεία στὴν Ἀνατολή, ἔλειπε ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα, καὶ ὁ Πατριάρχης στερήθηκε τῆς βασιλικῆς ὑποστήριξης. Οἱ ἐνέργειές του πυροδότησαν ἄγριες ἀντιρρήσεις ἀπὸ ἐπισκόπους, κληρικούς καὶ μοναχοὺς, ποὺ σχημάτισαν δυνατὴ φατρία ἐναντίον του¹⁵⁸. Ἡ θύελλα ὀξύνθηκε μετὰ τὴν ἐπιστροφή τοῦ Αὐτοκράτορα ἀπὸ τὴν Μικρὰ Ἀσία (Ιούνιος 1293). Ἐπειδὴ «ἡ ἀντίσταση πρὸς τὸν Πατριάρχη δηλητηρίαζε τὴν ἀτμόσφαιρα μὲ ἱντριγκες καὶ συνωμοσίες», ὁ Ἀνδρόνικος, παρὰ τὴν ἀγάπη καὶ ἀφοσίωση στὸν Ἀθανάσιο, ἀναγκάστηκε νὰ ζητήσῃ τὴν παραίτησή του τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1293¹⁵⁹.

Ἡ πρώτη παραίτηση

Ὁ Πατριάρχης Ἀθανάσιος ἔστειλε τὴν παραίτησή του στὸν Ἀνδρόνικο στὶς 16 Ὀκτωβρίου, βαθεῖα πικραμένος γιὰ τὴν ἀδικία¹⁶⁰ καὶ τὴν ἔλλειψη συμπαράστασης ἐκ μέρους τοῦ Αὐτοκράτορα¹⁶¹, ἀπογοητευμένος ἀπὸ τὴν ἀπειθαρχία τοῦ κλήρου καὶ τὴν ἀνηθικότητα τοῦ λαοῦ¹⁶². Τὸ κείμενο εἶχε μορφή ἀπολογίας γιὰ τὴν θητεία του καὶ σώζεται στὶς ἱστορικὲς καὶ ἀγιολογικὲς πηγές, καθὼς καὶ στὴν συλλογὴ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἀθανασίου¹⁶³. Ἡ α' πατριαρχία του διήρκεσε τέσσερα ἔτη. Πρὶν ἐγκαταλείψει τὴν θέση του ἔκρυψε σὲ ἓνα κίονα τῆς Ἀγίας Σοφίας ἄλλο

¹⁵⁶ *Theoctisti Vita*, 19: «τὰ τῶν ἀνθρώπων ἦθη πρὸς τὸ σεμνότερον μετερρύθμιζε».

¹⁵⁷ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, ὁ.π., 3, VIII, 16: «Ἦν γάρ, ὡς ἐφ' ἑκείνῃ, ὁ σκοπὸς τῶν πατριαρχεῦντι ἐκ μέσου θεῖναι τὸ ἀδιάφορον».

¹⁵⁸ Βλ. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, ὁ.π., 3, VIII, 21. Βλ. ἐπίσης TALBOT, *The Patriarch Athanasius and the Church*, ὁ.π., σ. 18. Ἡ ἀντίδραση φαίνεται ὅτι προερχόταν ἀπὸ συγκεκριμένους ὁμάδες ἐπισκόπων, κυρίως ἀπὸ τοὺς Ἀρσενιάτες.

¹⁵⁹ Βλ. BOUJAMRA, ὁ.π., σ. 50, *Calothesi Vita*, 94.

¹⁶⁰ *Theoctisti Vita*, 21: «ἡμεῖς μὲν ἀδικούμενοι οὕτως οὐκ ἀδικούμεθα». Βλ. *Calothesi Vita*, 96.

¹⁶¹ Βλ. TALBOT, *The Correspondence of Athanasius I*, ὁ.π., ἐπιστ. 2, σ. 6: «καὶ ἀδικουμένῳ μου οὐκ ἀνέστη ἡ βασιλεία σου».

¹⁶² *Theoctisti Vita*, 21: «ἡμεῖς ποιμαίνεμεν αὐτοὺς παραιτούμεθα, λέγοντες: κλήρω ἀνυποτάκτῳ καὶ λαῷ ἀπειθεῖ ἀποτασσόμεθα». *Calothesi Vita*, 96: «οὐκ ἐξησφαλισάμεθα τὸ μῆτε τοὺς σχιζομένους τῆς Ἐκκλησίας Χριστοῦ καὶ ὕβριστάς τιμωρεῖν, μῆτε τοὺς ἀκαθαρσίας, μοιχεύειας καὶ πορνείας ἐαλωκότας [ed. sic: πορνείας ἐωλακότας] ἀναχατίζεμεν».

¹⁶³ Βλ. TALBOT, ὁ.π., ἐπιστ. 111, σ. 280. Οἱ ἐκδοχὲς τοῦ κειμένου παραιτήσεως ποὺ διασώζονται ἢ *Theoctisti Vita* καὶ ἡ *Calothesi Vita* συμπίπτουν μὲ τὴν ἐπιστολὴ 111. Ἀντιθέτως ὁ Παχυμέρης παραθέτει διαφορετικὴ ἐκδοχή, γεγονὸς ποὺ ἀποδίδεται ἀπὸ τοὺς μελετητὲς στὴν ἀρχικὴ ὑπαρξὴ δύο ἐπιστολῶν. Βλ. TALBOT, ὁ.π., σ. xx. Τὸ ζήτημα δὲν μπορεῖ νὰ ἀναλυθεῖ περαιτέρω στὸ πλαίσιο τοῦ παρόντος βιβλίου.

ἔγγραφο μέσα στοῦ ὁποῖο ἀφόρισε τοὺς συκοφάντες του καὶ ὅσους εἶχαν σχέση μετὰ τὴν παραίτησή του¹⁶⁴. Διέμεινε γιὰ μία δεκαετία στοῦ μοναστηρίου του¹⁶⁵ στὸν Ξηρόλοφο, χωρὶς νὰ βγεῖ καθόλου, ἀφοσιωμένος μετὰ ἀκόμα περισσότερο ζήλο στὴν ἄσκησι¹⁶⁶. Παράλληλα ἀσχολεῖτο μετὰ τὴν καθοδήγηση τῶν μαθητῶν του καὶ τὴν κατήχησι τῶν πιστῶν, γεγονὸς ποὺ ἀποδεικνύει τὴν ἀγάπην τοῦ λαοῦ, ἐνῶ ἡ Μονὴ του ἔγινε ἓνα ἀκμαῖο πνευματικὸ κέντρο. Ὅπως ἔχει ἐπισημανθεῖ, «ὁ λαὸς τὸν ἀγαποῦσε γιὰ τὴν ἀπλότητα τῶν τρόπων του καὶ τὴν ἀγιότητα τοῦ βίου του»¹⁶⁷. Ἐστελνε κατὰ καιροὺς ἐπιστολὰς στὸν Ἀνδρόνικο μετὰ συμβουλές, προτροπὰς καὶ προφητεῖας¹⁶⁸, καθὼς παρακολουθοῦσε τὰ τεκταινόμενα τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς Βασιλείας.

Ἡ ἀποκατάστασις τοῦ Ἀθανασίου στὸν Πατριαρχικὸ Θρόνον

Γιὰ τὴν ἐπάνοδο τοῦ Ἀθανασίου στὸν Πατριαρχικὸ Θρόνον συνετέλεσαν δύο παράγοντες. Ἀφ' ἐνὸς ἔπαιξε ρόλο ἡ ἀνακάλυψις (Σεπτέμβριος 1297) τοῦ κρυμμένου στὴν Ἀγία Σοφία ἐγγράφου. Τὸ γεγονὸς προκάλεσε μεγάλη αἴσθησι καὶ ἀνησυχία κυρίως ἐκ μέρους τοῦ εὐλαβοῦς Αὐτοκράτορα¹⁶⁹, ποὺ ἐπιθυμοῦσε ἔκτοτε νὰ ἀποκαταστήσῃ τὸν Ἀθανάσιο. Ἀφ' ἑτέρου συνετέλεσε ὁ σεισμὸς ποὺ χτύπησε τὴν Βασιλεύουσα στίς 17 Ἰανουαρίου τοῦ 1303, γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Ἀθανάσιος εἶχε προειδοποιήσῃ τὸν βασιλέα, καλώντας ὅλους σὲ ἀγρυπνία καὶ δέησι ἐπὶ τριήμερον. Καθὼς ἡ Πόλις δὲν ἐπλήγη, τὸ γεγονὸς θεωρήθηκε ἀπὸ τὸν Ἀνδρόνικο ὡς θεοσημία γιὰ τὴν ἐπαναφορὰ τοῦ Ἀθανασίου. Ὁ βασιλεὺς πείσθηκε ὀριστικὰ γιὰ τὴν ἀγιότητά του. Ὡς ἐκ τούτου, θεωροῦσε ὅτι ἐπιβαλλόταν νὰ ἐπανέλθῃ στὸν Θρόνον τέτοιος μοναχὸς προικισμένος μετὰ σαφὲς προφητικὸ χάρισμα. Ὁ Παχυμέρης περιγράφει μετὰ δραματικὸ ὕφος πῶς ὁ Ἀνδρόνικος, ἐκμεταλλευόμενος ἐπιδέξια τὴν κοινωνικὴ κατάστασι μετὰ τὸν σεισμό, συγκέντρωσε πλῆθος

¹⁶⁴ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *ὁ.π.*, 3, VIII, 22-23: «Ἐν τοσούτῳ δὲ σχεδιάσας βιβλία δύο, τὸ μὲν ἐν τῇ αὐτοῦ παραίτησιν, θάτερον δὲ [...] περιέχον [...] καταρῶν τῶν ὡς δὴθεν κατ' αὐτοῦ [...] φημισάντων [...] ἡ μετριότης ἡμῶν ὑποβάλλει αὐτοὺς καὶ ἀρᾷ ἀναθέματος καὶ τὸν τοιοῦτος παρασυρέντα». ΓΡΗΓΟΡΑΣ, *ὁ.π.*, 1, VI, 7: «ἡ χάριν γὰρ εὐληφῶς γράμμασιν ἰδίῳ ἐκτίθησιν ἐπιτίμιον ἀφορισμοῦ κατὰ πάντων ὁμοῦ βασιλέων τε καὶ ἀρχιερέων καὶ ὅσοι τοῦ ἱερατικοῦ καταλόγου καὶ ὅσοι τῶν ἐν τέλει [...], ὅτι μὴ συνεχώρησαν συναποθεῖναι τοῖς θρόνοις τὸν βίον». Ὁ Παχυμέρης καὶ ὁ Γρηγόρας χρησιμοποιοῦν διαφορετικοὺς ὅρους, ὁ μὲν τὴν λέξιν «ἀνάθεμα», ὁ δὲ τὴν λέξιν «ἀφορισμός». Θεωροῦμε ὅτι ἐδῶ ἀμφοτέρωτεροι οἱ λέξεις σημαίνουν τὸ ἴδιο, δηλαδὴ ἀφορισμό.

¹⁶⁵ Τὸ μοναστήριον φαίνεται ὅτι ἦταν μικτό, μετὰ δύο τμήματα, γιὰ ἄνδρες καὶ γυναῖκες. *Calothesi Vita*, 95: «Αὐτὸς δὲ τοῖς αὐτοῦ φροντιστηρίοις ἐνησυχάζει [...] ὁ δὲ φροντιστήριον ἐστὶν εἰς καταγωγὴν καὶ ἄσκησιν μοναζουσῶν γυναικῶν».

¹⁶⁶ *Theoctisti Vita*, 22: «προσέθετο γὰρ τῇ σκληραγωγίᾳ σκληραγωγίαν, τῇ νηστείᾳ νηστείαν, τῇ κακοπαθείᾳ κακοπάθειαν, τῇ στενοχωρίᾳ στενοχωρίαν, τῷ συγκλεισμῷ συγκλεισμόν, τοῖς δὲ δάκρυσι δάκρυα, τῇ καθάρσει καθάρσιν».

¹⁶⁷ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ε. ΚΑΛΟΜΟΙΡΑΚΗΣ, «Ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Ἅγιος Ἀθανάσιος Α΄ καὶ ἡ διδασκαλία του πρὸς τοὺς κατοικοῦς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας κατὰ τὸ 1303», *ΔΚΜΣ* 8 (1990-1991), σ. 27.

¹⁶⁸ *Theoctisti Vita*, 22: «διαφόρους δὲ προρήσεις τῷ βασιλεὶ πέμπομεν».

¹⁶⁹ Μετὰ τὴν ἀνακάλυψιν τοῦ ἐγγράφου ὁ Πατριάρχης Ἰωάννης Β΄ (1294-1303) συγκάλεσε τὴν Σύνοδο, ποὺ ἐβεβαίωσε τὸν Ἀνδρόνικο γιὰ τὸν ἀντικανονικὸ χαρακτῆρα τῶν ἀφορισμῶν. Ὅμως ὁ βασιλεὺς ἀπέστειλε ἐρώτησι πρὸς τὸν Ἀθανάσιο σχετικὰ μετὰ τὸ ἔγγραφο. Ὁ τελευταῖος ἀπάντησε ὅτι τὸ εἶχε συντάξῃ κινούμενος ἀπὸ πικρία, ἀλλὰ εἶχε λύσει τὸν ἀφορισμὸν νοερῶς πρὶν ἀποχωρήσῃ ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *ὁ.π.*, 3, IX, 24: «ἐξ αὐτῆς τῆς κατασχύσεως μετὰ ὀδύνης καὶ πικρίας παρακινήθεις, γράμματα ἐξήνεγκα βάρος ἀφορισμοῦ [...] τὸ σύμπαν τῶν γεγραμμένων ἐκεῖνον βάρος ἐξ αὐτῆς ψυχῆς διαλύσας ἠθέτησα». Παρόλα αὐτὰ ὁ Ἀνδρόνικος φοβόταν τὴν ἰσχὺν τοῦ ἀναθεματισμοῦ. Ἦθελε ὁ Ἀθανάσιος νὰ ἄρῃ ὡς Πατριάρχης τὸν ἀφορισμὸν ποὺ εἶχε ἐπιβάλῃ ὅταν ἦταν Πατριάρχης. Βλ. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *ὁ.π.*, 3, VIII, 23, GILL, *ὁ.π.*, σ. 15.

ἀπὸ λαϊκούς, κληρικούς καὶ μοναχούς, τοὺς ἀνέφερε αἰνιγματικά τὴν ὕπαρξιν ἐνὸς *προφήτη* ποὺ εἶχε προαναγγεῖλει τὸ βίαιο φυσικὸ φαινόμενο, καὶ τοὺς ὁδήγησε ἐν πεζῇ πομπῇ στὴν Μονὴ τοῦ Ἀθανασίου. Ἐκεῖ ἡ ἀνακάλυψη τοῦ *προφήτη* ποὺ ἔσωσε τὴν Πόλιν καὶ ἡ ἐμφάνισή του μὲ φτωχὴ ἐνδυμασία προκάλεσαν δέος καὶ ἐνθουσιασμό. Ἀκολούθως οἱ παρευρισκόμενοι προσκύνησαν, παρακαλώντας τὸν Ἀθανάσιον νὰ δεχτεῖ πάλιν τὸ πατριαρχικὸ ἀξίωμα¹⁷⁰.

Ὁ Ἀθανάσιος προέβαλε ἀρχικά ἀντιρρήσεις, ἐπικαλούμενος τὴν ἡλικία¹⁷¹ καὶ τὴν κλονισμένη ὑγεία του. Ἐξέθεσε καὶ τὴν μέριμνά του γιὰ τοὺς πένητες καὶ ἀδικουμένους. Τότε ὁ Ἀνδρόνικος τοῦ ἀνέθεσε τὴν συγκρότηση κάποιου εἵδους δικαστηρίου στὴν Μονή, ὥστε νὰ δέχεται τοὺς πάσχοντες «εἴτε κατὰ τινα κρίσιν προσίοι τις, εἴτε καὶ μεσιτείαν τὴν πρὸς αὐτόν»¹⁷². Ἡ πρωτοφανὴς συρροὴ τοῦ λαοῦ, καθὼς ὁ Ἀθανάσιος δεχόταν ἀπὸ τὴν αὐγὴ ἕως τὴν νύχτα τις ὑποθέσεις καὶ τις μετέφερε γραπτῶς πρὸς τὸν βασιλέα, καταδεικνύει τὸ μέγεθος τῆς ἐπιτυχοῦς διακονίας του ποὺ συνέβαλε στὸ νὰ αὐξηθεῖ περισσότερο ἡ δημοφιλία του.

Κανονικὸς Πατριάρχης παρέμενε ὅμως ὁ Ἰωάννης IB' ποὺ εἶχε ἀπειλήσει μὲ ποινὴ ἀφορισμοῦ ὅσους προσπαθοῦσαν νὰ ἐπαναφέρουν τὸν Ἀθανάσιον. Ἡ Σύνοδος βρισκόταν διχασμένη, ὁ δὲ βασιλιάς σὲ ἀδιέξοδο. Ἡ πνευματικὴ ἀνησυχία του δὲν ἦταν τὸ μόνο κριτήριον ποὺ τὸν ὥθησε νὰ ἀποφασίσαι τὴν ἐπάνοδο τοῦ Ἀθανασίου. Εἶχε συγκρουστεῖ μὲ τὸν Πατριάρχη Ἰωάννη IB', ὅταν περιφρονώντας τὴν ἀντίδραση τῆς Ἐκκλησίας ἀποφάσισε γιὰ πολιτικούς λόγους τὸν γάμο τῆς ἑπταετοῦς κόρης του Σιμωνίδας μὲ τὸν Σέρβο βασιλῆα Μιλιούτιν (1299). Τελικὰ ἡ ἐπιμονὴ του νίκησε ὅλα τὰ ἐμπόδια καὶ ἀποκαταστάθηκε ὁ Ἀθανάσιος.

Ἡ δευτέρη πατριαρχία τοῦ Ἀθανασίου Α' (1303-1309)

Παρόλο ποὺ ὁ Ἀθανάσιος ὁδηγήθηκε ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Αὐτοκράτορα στὸ Πατριαρχεῖο καὶ ἐνθρονίστηκε ἐπισήμως στὴν Ἀγία Σοφία στίς 23 Ἰουνίου τοῦ 1303, ἡ ἐπάνοδός του δὲν ἔγινε δεκτὴ ἀπὸ ὅλο τὸν κλῆρον. Μερικοὶ ἀρχιερεῖς ἀρνήθηκαν νὰ συμφιλιωθοῦν καὶ χωρίστηκαν προσωρινὰ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν¹⁷³.

Τὰ δέκα χρόνια ποὺ εἶχε περάσει στὴν ἡσυχία ὁ Ἀθανάσιος δὲν τὸν εἶχαν κάνει περισσότερο διαλλακτικόν. Ἀντίθετα ἦταν ἀποφασισμένος νὰ ἐπιβάλλει μὲ ἀκόμα περισσότερο ζῆλον, λόγῳ τῶν δοκιμασιῶν ποὺ ἔπλητταν τὸ κράτος, τὸ πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων του γιὰ τὸ κοινὸ καλόν, δηλαδὴ

¹⁷⁰ Βλ. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *ὁ.π.*, 4, X, 36-XI, 1. Ἡ πομπὴ τελέστηκε τὴν ἐπαύριον τοῦ σεισμοῦ στίς 18 Ἰανουαρίου, ἑορτὴ τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου Ἀλεξανδρείας (ἴσως μὴ τυχαίως).

¹⁷¹ Πρέπει νὰ ἦταν περίπου 70 ἐτῶν.

¹⁷² ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *ὁ.π.*, 4, XI, 1.

¹⁷³ Βλ. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *ὁ.π.*, 4, XI, 7. Ὡστόσο τὸν Μάρτιον τοῦ 1304 οἱ περισσότεροι ἐντάχθηκαν στὴν Ἐκκλησίαν.

την σωτηρία τῆς Αὐτοκρατορίας¹⁷⁴, μέσω κάθαρσης τῶν ἡθῶν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς κοινωνίας. Γιὰ νὰ ἐξασφαλίσει τὴν βασιλικὴ ὑποστήριξη ποὺ τοῦ εἶχε λείψει κατὰ τὴν α' πατριαρχία του, ἀπαίτησε ἀπὸ τὸν βασιλέα τὴν ὑπόσχεση νὰ στηρίζει τὴν Ἐκκλησία σὲ ὅ,τι ἦταν σύμφωνο μὲ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ, καὶ νὰ συνδράμει στὴν προσπάθειά του γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ καὶ κοινωνικὴ μεταρρύθμιση, ιδιαίτερα στὸ θέμα τῆς ἐπιστροφῆς τῶν ἐπισκόπων στὶς ἑδρες τους. Ἔλαβε τὴν ὑπόσχεση σὲ μορφὴ ἐπιστολῆς, τὸ λεγόμενο *Γράμμα ὑποσχετικόν*¹⁷⁵. Ὁ Ἀνδρόνικος δεσμευόταν ἐπιπλέον νὰ σέβεται ἀπολύτως τὴν ἐλευθερία τῆς Ἐκκλησίας, νὰ ὑποτάσσεται πλήρως πρὸς αὐτὴ καὶ νὰ πολεμᾷ κάθε αἵρεση καὶ σχίσμα¹⁷⁶.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀμιγῶς ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα ὁ Πατριάρχης Ἀθανάσιος διακρίθηκε κατὰ τὴν β' πατριαρχία του γιὰ τὴν ἀποτελεσματικὴ κοινωνικὴ του δράση καὶ τὸ φιλανθρωπικὸ του ἔργο ιδιαίτερα κατὰ τὸν βαρὺ λιμὸ τῶν ἐτῶν 1306-1307. Ὅχι μόνον ἀνακούφιζε καὶ προστάτευε μὲ ἀγάπη τοὺς φτωχοὺς καὶ ταλαιπωρούμενους¹⁷⁷, ἀλλὰ ἐπιδιώκοντας τὴν κοινωνικὴ δικαιοσύνη, καταπολέμησε τὴν κερδοσκοπία. Μὲ τὰ κοινωνικὰ μέτρα ποὺ ἔλαβε κέρδισε τὴν ἀφοσίωση τοῦ λαοῦ, μὲ τὰ ἐκκλησιαστικὰ ὅμως τὴν ἐχθρότητα μερικῶν ἐπισκόπων, κληρικῶν καὶ μοναχῶν. Οἱ ἀποφάσεις του ποὺ προκάλεσαν θύελλα ἀντιδράσεων ἦταν: ἡ ἀποπομπὴ τῶν ἐπισκόπων στὶς ἑδρες τους¹⁷⁸, ἡ περικοπή τῶν μισθῶν τῶν ἱερέων, ἡ ἀπαλλοτρίωση τῆς μοναστικῆς περιουσίας, ἡ ἄρνηση κάθε συμβιβασμοῦ μὲ τοὺς Ἀρσενιάτες.

Παρὰ τὴν μεγάλη ἐκκλησιαστικὴ ἀντίσταση ὁ Πατριάρχης Ἀθανάσιος, στηριζόμενος στὴν πιστὴ συμπαράσταση τοῦ Ἀνδρονίκου, παρέμεινε αὐτὴ τὴν φορὰ ἑξὶ χρόνια ἐν θητείᾳ (Ιούνιος 1303-Σεπτέμβριος 1309). Ἀφορμὴ τῆς δευτέρης παραίτησής του στάθηκε ἓνα ἐπεισόδιο μὲ τὸ ὑπόπδιον τοῦ Πατριαρχικοῦ Θρόνου, ποὺ χρησιμοποίησαν οἱ ἀντίπαλοί του γιὰ νὰ τὸν ἐκθέσουν ἀπέναντι στὸν Αὐτοκράτορα. Οἱ πηγὲς διαφοροποιοῦνται σχετικὰ μὲ τὸ περιστατικό: οἱ μὲν ἀγιολογικὲς ἀναφέρουν ὅτι οἱ ἐχθροὶ του, θέλοντας νὰ τὸν παρουσιάσουν ὡς εἰκονομάχο, δηλαδὴ

¹⁷⁴ Βλ. BOUJAMRA, ὁ.π., σ. 70.

¹⁷⁵ Βλ. VITALIEN LAURENT, «Le serment de l'Empereur Andronic II Paléologue au Patriarche Athanase 1er lors de sa seconde accession au trône œcuménique», *REB* 23 (1965), σσ. 135-138.

¹⁷⁶ Ὁ.π., σσ. 136-137: «Ταῦτην ὁμολογῶ οὐ μόνον ἀκαταδούλωτον πάντη καὶ ἐλευθέραν διατηρεῖν, ἀλλὰ καὶ ὑποταγὴν πληρεῖν δουλικὴν πρὸς αὐτὴν καὶ ὑποκεῖσθαι παντὶ νομίμῳ καὶ θεαρέστῳ θελήματι [...] παντοίας λύσεως αἰρετικῆς ὡς ἀνομίας πάσης ἐμφράττεσθαι στόμα» (ὑπαντιγμὸς γιὰ τοὺς Ἀρσενιάτες).

¹⁷⁷ *Theoctisti Vita*, 26: «περιλαβὼν κύκλῳ τὴν Βασιλεύουσαν καὶ ἐν διαφόροις τόποις στησάμενος λέβητας μεγίστους καὶ ἐνστησάμενος ἄνδρας εὐλαβεῖς [...] καὶ ἐντειλόμενος σίτον κατηλομένην ἐννεῖν καὶ ἄρτυειν ἐλαίῳ μάλα καλῶς καὶ ἐπιμελῶς [...] τοῖς πένησι διανέμειν χυτριδίοις καὶ τρυβλίοις αὐτὸν ὑποδεχομένους. σὺν τούτῳ καὶ οἶνος αὐτοῖς διεδίδετο καὶ ἔτνος δευόμενον ὕδατι, περιβλήματά τε καὶ ὑποδήματα καὶ ἄλλα πᾶσα παραμυθία τε καὶ προμήθειαν».

¹⁷⁸ Γιὰ τὴν παρουσία ἱεραρχῶν στὴν πρωτεύουσα, βλ. ΑΓΓΟΡΙΤΣΑΣ, ὁ.π., σσ. 267-268.

αίρετικό, τοποθέτησαν εικόνες κάτω από το πατριαρχικό υποπόδιο¹⁷⁹. Ο δὲ Γρηγοῤῥας ὑποστηρίζει ὅτι ἔκλειψαν τὸ ὑποπόδιο καὶ ζωγράφισαν κάτωθι τὴν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴν εἰκόνα τοῦ Ἀνδρονίκου μὲ χαλινὸ στὸ στόμα συρομένου ἀπὸ τὸν Ἀθανάσιον¹⁸⁰. Σκοπὸς ἦταν νὰ φανεῖ ὁ Ἀθανάσιος ἔνοχος γιὰ τὸ ἔγκλημα τῆς ἀσεβείας καὶ προδοσίας. Πληγωμένος ὁ Πατριάρχης παραιτήθηκε ἀμέσως προβάλλοντας ὡς δικαιολογία τὸ γῆρας καὶ τὴν κατάρρευση τῆς ὁρασὶς του¹⁸¹ καὶ ἀναχώρησε στὴν Μονὴ τοῦ Ξηρολόφου, ὅπου ἀσπάστηκε πάλι τὴν ἀγαπημένη του ἡσυχία. Ὡστόσο τὸ κύριο αἶτιο τῆς παραίτησης ὑπῆρξε ἡ ὀριστικὴ συγκατάθεση τοῦ Αὐτοκράτορα, γιὰ πολιτικούς καὶ ἐκκλησιαστικούς λόγους, στὴν ἀπομάκρυνση τοῦ Ἀθανασίου¹⁸². Ὅπως παρατηρεῖ ἡ Talbot, ὁ Ἀνδρόνικος «τελικά ἀποφάσισε ὅτι μοναδικὸς τρόπος νὰ πετύχει τὴν εἰρήνευση στοὺς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας ἦταν ἡ ἀποπομπὴ τοῦ ἀκάμπτου Ἀθανασίου, ποὺ ἀρνιόταν κάθε συμβιβασμὸ μὲ τοὺς Ἀρσενιάτες»¹⁸³.

Ἡ *Theoctisti Vita* ὑποστηρίζει ὅτι μετὰ τὴν τελικὴ παραίτησή του ἔζησε μεγάλο χρονικὸ διάστημα, συμπληρώνοντας «σχεδὸν τι περὶ τὰ ἑκατὸν ἔτη»¹⁸⁴ καὶ ἀξιώθηκε θεωριῶν καὶ ἀποκαλύψεων ποὺ μετέφερε στὸν βασιλέα, ποὺ σημαίνει ὅτι δὲν διεκόπη ἡ ἐπικοινωνία μεταξὺ τους¹⁸⁵. Κοιμήθηκε μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1310-1323¹⁸⁶ καὶ ἐνταφιάστηκε στὴν Μονὴ του μὲ ἀπλὸ τρόπο, ὅπως εἶχε ὀρίσει στοὺς μαθητές του¹⁸⁷. Τρία χρόνια μετὰ τὴν κοίμησή του, ἀφοῦ οἱ μαθητές του ἀποφάσισαν νὰ χτίσουν μία ἀψίδα πάνω στὸν τάφο τοῦ Ἀθανασίου, τὸ λείψανό ἦταν ἄθικτο. Τότε μὲ

¹⁷⁹ *Calothesi Vita*, 110: «Τὴν γάρ θεανδρικὴν εἰκόνα τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τὴν τῆς Θεομήτορος [...] προσήλωσαν ὑποκαταθέμενοι τῷ σκίμῳ τοῦ Πατριάρχου». Βλ. *Theoctisti Vita*, 28.

¹⁸⁰ Βλ. ΓΡΗΓΟΡΑΣ, ὁ.π., 1, VII, 9: «ἀλέπτουσιν [...] τὸ ὑποπόδιον αὐτοῦ ὅφ' ὃ τὴν θεῖαν εἰκόνα στηλογραφοῦσι τοῦ σωτήρος Χριστοῦ καὶ ἐφ' ἑκάτερα ταύτης τὸν τε βασιλέα Ἀνδρόνικον χαλινὸν ἐν τῷ στόματι φέροντα καὶ τὸν Πατριάρχην Ἀθανάσιον ἔλκοντα τοῦτον ὥσπερ τις ἡνίοχος ἵππων».

¹⁸¹ TALBOT, ὁ.π., ἐπιστ. 112, σ. 288: «διὰ ταῦτα καὶ τὸ ἐπιτεθὲν τῆς ἀρχιερωσύνης ἀξίωμα παραιτοῦμαι [...] ὅτι καὶ γῆρα καὶ ἀσθενεία ταλαιπωροῦντες, οὐδὲ αὐτὸ τὸ ὄραν ἔχομεν».

¹⁸² Ἡ κατάσταση στὴν Βιθυνία, ὅπου οἱ πόλεις ἔπεφταν σταδιακὰ στοὺς Ὀθωμανούς, ἐπέβαλλε στὸν Αὐτοκράτορα ἐπείγουσα προσπάθεια ἀμυντικῆς ἐνότητος τῶν ἐκεῖ πληθυσμῶν ποὺ ἦταν εὐμενῶς διακείμενοι πρὸς τοὺς Ἀρσενιάτες. Ἐπίσης μετὰ τὴν συνωμοσία τοῦ κληρικοῦ Ἰωάννη Δριμέος (1305/06) ὁ Ἀνδρόνικος εἶχε ἀνάγκη νὰ συνενώσει τοὺς γύρω του καὶ νὰ μὴν ἐρθεῖ σὲ σύγκρουση λόγῳ τῆς ἀφοσίωσής του στὸν Ἀθανάσιον. Βλ. BOUJAMRA, ὁ.π., σ. 89.

¹⁸³ Σὲ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα ταξινόμησε τοὺς Ἀρσενιάτες ἀνάμεσα σὲ αὐτοὺς ποὺ σχίζουν τὴν σάρκα τοῦ Χριστοῦ. Βλ. TALBOT, ὁ.π., ἐπιστ. 69, σ. 166 καὶ σ. xxv. Χρησιμοποιοῦσε γιὰ αὐτοὺς τὴν λέξη *ζυλωταί*, συνδυάζοντας εἰρωνικά τὸν ὄρο *ζήλωταί* (συνηθισμένη ὀνομασία τῶν Ἀρσενιατῶν) μᾶλλον μὲ τὸ οὐσιαστικὸ *ζῆλος* ἢ μὲ τὸ ῥῆμα *ζηλόω*, δηλώνοντας τὴν ἀκαμψία τους καὶ τὸ σχισματικὸ τους χαρακτήρα. Βλ. ὁ.π., ἐπιστ. 115, σ. 300 καὶ TALBOT, *The Patriarch Athanasius and the Church*, ὁ.π., σ. 20.

¹⁸⁴ *Theoctisti Vita*, 38.

¹⁸⁵ Χωρὶς ἀμφιβολία ὁ Ἀθανάσιος ὑπῆρξε πνευματικὸς τοῦ Ἀνδρονίκου. Ἀπόδειξη ἀποτελεῖ ἡ προτροπὴ τοῦ τελευταίου νὰ ἐγκατασταθεῖ ὁ Ἀθανάσιος στὸν Ξηρόλοφο, ὅπου θὰ μπορούσε νὰ τὸν συμβουλευεταῖ εὐκολότερα. Στὶς ἐπιστολές του πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα ὁ Πατριάρχης ὑπενθυμίζει αὐτῇ τὴν πατρικὴ σχέση καὶ τὴν ὑποχρεώσεσιν ποὺ συνεπάγεται (βλ. TALBOT, ὁ.π., ἐπιστ. 49, σσ. 104, 106, ἐπιστ. 80, σ. 200, ἐπιστ. 92, σ. 240), καθὼς καὶ τὴν ὑπόσχεση ὑπακοῆς ποὺ ἔδωσε ὁ Ἀνδρόνικος.

¹⁸⁶ Τὸ 1310 ἀποτελεῖ *terminus post quem*, καθὼς στοὺς ὅρους τῆς ἐπίσημης συμφιλίωσης τῶν Ἀρσενιατῶν μὲ τὴν Ἐκκλησίαν (1310) ὀρίζεται ῥητῶς νὰ μὴ ξαναγίνει Πατριάρχης ὁ Ἀθανάσιος. Τὸ ἔτος 1323 ἀποτελεῖ *terminus ante quem*, καθὼς ἡ Κατεντάξινα, καταγόμενη ἀπὸ τὴν Προῦσα, ποὺ μόλις εἶχε κατακτηθεῖ ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανούς (1326), θεραπεύτηκε, ὅταν προσκίνησε τὸ ἄφθαρτο λείψανό του. Ἡ μαρτυρία γιὰ δημόσιο προσκύνημα τοῦ λειψάνου συνεπάγεται πὺς εἶχε προηγηθεῖ ἡ ἐκταφί, ἡ ὁποία πραγματοποιεῖται μετὰ τὴν παρέλευση τριετίας ἀπὸ τὸν θάνατο.

¹⁸⁷ Τὸ σῶμα του ῥίχτηκε στὸ χῶμα σὲ ὑγρὸ τόπο χωρὶς φέρετρο. Βλ. TALBOT, *Faith Healing in Late Byzantium*, ὁ.π., σ. 14.

εὐλάβεια τὸ τοποθέτησαν στὸν ναὸ τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ ποὺ ἀνῆκε στὴν Μονὴ Ξηρολόφου¹⁸⁸. Θεωρήθηκε πολὺ νωρὶς ἄγιος, ὁ τάφος του ἔγινε τόπος προσκυνήματος καὶ ἀποτελοῦσε πηγὴ θαυμάτων¹⁸⁹. Ἡ ἐπίσημη ἐκκλησιαστικὴ ἀγιοκατάταξις δὲν μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ μὲ ἀκρίβεια, καθὼς δὲν σώθηκε ἡ Συνοδικὴ Πρᾶξις. Μία ἀναφορὰ τοῦ Πατριάρχου Φιλοθέου (1353-1354 καὶ 1364-1376) ἐπιτρέπει νὰ ἀποδεχτοῦμε ὅτι ἔγινε πρὶν τὸ 1368¹⁹⁰. Ὅμως ἡ λαϊκὴ ἀναγνώρισις εἶχε προηγηθεῖ ἤδη ἀπὸ μερικὲς δεκαετίες, ἐπειδὴ τὸ λείψανο τοῦ Πατριάρχου βρέθηκε ἄφθαρτο καὶ θαυματουργό. Ἡ μνήμη του τελεῖται στίς 28 Ὀκτωβρίου¹⁹¹.

Τὸ 1455, μετὰ τὴν Ἄλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὁ ἔμπορος Domenego Zottarello, γιὰ νὰ ἀποτρέψει πιθανὴ βεβήλωση ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς καὶ μὲ τὴν λανθασμένη πεποίθησι ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ λείψανο τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου Ἀλεξανδρείας¹⁹², τὸ ἔκλεψε καὶ τὸ μετέφερε στὴν Βενετία. Ἐκεῖ τὸ λείψανο τοῦ Ἁγίου γνώρισε πολλὰς περιπέτειες. Ἀρχικὰ ἡ μὲν κάρα, ποὺ χωρίστηκε ἀπὸ τὸ σῶμα, τοποθετήθηκε στὸν ναὸ τῆς Μονῆς San Girolamo καὶ κάηκε στὴν πυρκαγιὰ τοῦ 1705. Τὸ δὲ ὑπόλοιπο τοῦ λειψάνου ἔμεινε στὴν γυναικεῖα Μονὴ Santa Croce στὸ νησί τῆς Giudecca ἕως τὸ 1806, ὅποτε ἔφτασε στὸν ναὸ τῆς Μονῆς τοῦ προφήτη Ζαχαρίου (San Zaccaria), μία περίφημη Λαύρα τῶν Βενεδικτίνων ποὺ ἐπέζησε ἕως τὸ 1810, ὅταν τὴν ἔκλεισαν ὀριστικὰ οἱ Βοναπαρτιστές. Εὐτυχῶς δὲν πείραξαν τὴν λάρνακα τοῦ Ἁγίου, ἡ ὁποία φυλάσσεται ἐκεῖ ἕως σήμερα. Ἐνδιαφέρον ἀποτελεῖ ὅτι ὁ Ἅγιος στὴν Βενετία «ἐφιλοξενεῖτο» πάντοτε σὲ γυναικεῖες μονές, ὅπου εὐλαβοῦνταν καὶ τιμοῦσαν τὸ λείψανό του. Ἀξίζει νὰ μνημονευθεῖ ἐπίσης ὅτι ἤδη τὸ 1633 ψαλλόταν στὴν Santa Croce ἀπὸ τοὺς μοναχοὺς τοῦ San Giorgio dei Greci τῆς Βενετίας ὁ *Μέγας Ἑσπερινὸς* τῆς ἀκολουθίας τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου¹⁹³.

Ἡ διαπίστωση ποὺ προκύπτει ὕστερα ἀπὸ τὴν ὀλοκλήρωσι τῆς σύντομης αὐτῆς βιογραφίας τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου εἶναι ὅτι ὁ χαρακτήρας του λειτούργησε καθοριστικὰ ὡς πρὸς τὶς

¹⁸⁸ Βλ. TALBOT, *The Correspondence of Athanasius I*, ὁ.π., σ. xxvii. Ὁ ναὸς κτίστηκε ἀπὸ τὸν Πατριάρχη Ἀθανάσιο, καθὼς ἀναφέρεται στὸν *Bio*. Βλ. *Theoetisti Vita*, 39: «ὃ δὲ τῷ ἐνὶ τῆς τριάδος σωτῆρι Χριστῷ, ἵνα καὶ τὸ ἱερὸν αὐτοῦ κατέκειται λείψανον». Ἡ ὑπόθεσις τῆς Talbot, ὅτι ἡ βούλησί του ἦταν νὰ ταφεῖ ἐκεῖ δὲν εὐσταθεῖ, καθὼς τὸ ἵνα μὲ ὀριστικὴ εἶναι τοπικὸ ἐπίρρημα, καὶ ὄχι τελικὸς σύνδεσμος. Ἐξ ἄλλου θεωροῦμε ἀπίθανο ὁ Ἀθανάσιος, ποὺ ἦταν λιτὸς σὲ ὅλα, νὰ εἶχε ἐκφράσει τέτοια ἐπιθυμία.

¹⁸⁹ Ὁ Ἅγιος Πατριάρχης θαυματουργήσῃ ὄχι μόνον μετὰ θάνατον, ἀλλὰ ἀκόμα ἐν ζωῇ. Γιὰ τὰ θαύματά του (θαύματα ἰάσεως καὶ ἐλευθερώσεως ἀπὸ τὰ δαιμόνια), βλ. TALBOT, ὁ.π., σσ. 16-30.

¹⁹⁰ Βλ. *Tomus Synodicus II contra Prochorum Cydonium*, PG 151, στ. 712A-B.

¹⁹¹ Ἡ φαινομενικὴ ἀντίφασις σχετικὰ μὲ τὴν ἡμέρα ἑορτασμοῦ τῆς μνήμης τοῦ Ἁγίου, τὴν ὁποία ὁ κώδικας *Iberon* 50 τοποθετεῖ τὴν 24^η Ὀκτωβρίου, ἐνῶ τὸ Μέγα Συναξαρίον τὴν 28^η Ὀκτωβρίου ἐξηγεῖται ἐπειδὴ ἡ πρώτη ἡμερομηνία ἀναφέρεται στὴν ἡμέρα κοιμήσεώς του, ἐνῶ ἡ δευτέρη στὴν ἡμέρα ταφῆς (βλ. *Theoetisti Vita*, σ. iii).

¹⁹² Ἡ ἐξαιρετικὴ μελέτη τοῦ Stiernon δὲν ἀφίηκει ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν Ἅγιο Ἀθανάσιο Κωνσταντινουπόλεως. Βλ. DANIEL STIERNON, «Le quartier du Xérolafos et les reliques vénitienes de saint Athanase», *REB* 19 (1961), σσ. 165-188. Ὁ συγγραφεὺς παραπέμπει μάλιστα σὲ μία πηγὴ τοῦ 16^{ου} αἰῶνα, συγκεκριμένα στὸν πρῶτο *Ὁδηγὸ* τῆς Βενετίας, ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1581 ἀπὸ τὸν Francesco Tatti da Sansovino, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι στὸν ναὸ τῆς Μονῆς Santa Croce della Giudeca «giace in bel sepolcro il corpo di S. Atanasio patriarca di Costantinopoli, le cui opere sono celebri nella Sacra Scrittura» (μετάφρασις: σὲ μία δημοφιλὴ λάρνακα ἀπόκειται τὸ σκῆνωμα τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου, Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, τοῦ ὁποίου τὰ ἔργα πάνω στὴν Ἁγία Γραφή εἶναι φημισμένα). Φαίνεται ἐδῶ σύνθεσις δύο Ἀγίων (ἀναφορὰ στὰ ἔργα τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου Ἀλεξανδρείας).

¹⁹³ Βλ. ὁ.π., σ. 185.

ἀποφάσεις ποὺ ἔλαβε ὡς δημόσιο πρόσωπο κατὰ τὴν διάρκεια τῆς πατριαρχικῆς διακονίας του, καθὼς παρέμεινε καθ' ὅλη τὴν ζωὴ του σεμνὸς ὑπηρέτης τῆς Ἐκκλησίας, ταγμένος μὲ ἀπόλυτη προσήλωση καὶ σοβαρότητα στὴν τήρηση τῶν ἀρχῶν τῆς πίστες καὶ τῆς μοναστικῆς πολιτείας μέχρι τοῦ σημείου νὰ ἐπιχειρήσει νὰ μεταφέρει κάποιες ἀπὸ τὶς βασικὲς συνισταμένες τῆς κοινοβιακῆς ζωῆς στὸν κοσμικὸ βίον. Πρὶν ἀναφερθοῦμε διεξοδικὰ στὸ μεταρρυθμιστικὸ του πρόγραμμα, κρίναμε σκόπιμο νὰ παραθέσουμε τοὺς σημαντικοὺς ἄξονες ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν ζωὴ στὸ μοναστικὸ κοινόβιο, προκειμένου νὰ καταστεῖ ξεκάθαρη ἡ πρόθεση τοῦ Ἀθανασίου.